

РИСУНКТА С ОБЯСНИТЕЛНИ НАДПИСИ ОТ ПЛИСКА – 1948 Г. ADDENDA ET CORRIGENDA

Павел Георгиев

*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките – Филиал Шумен,
ул. „Генерал Тошев“ № 4, Шумен 9701; pavel_g@gbg.bg*

ABSTRACT

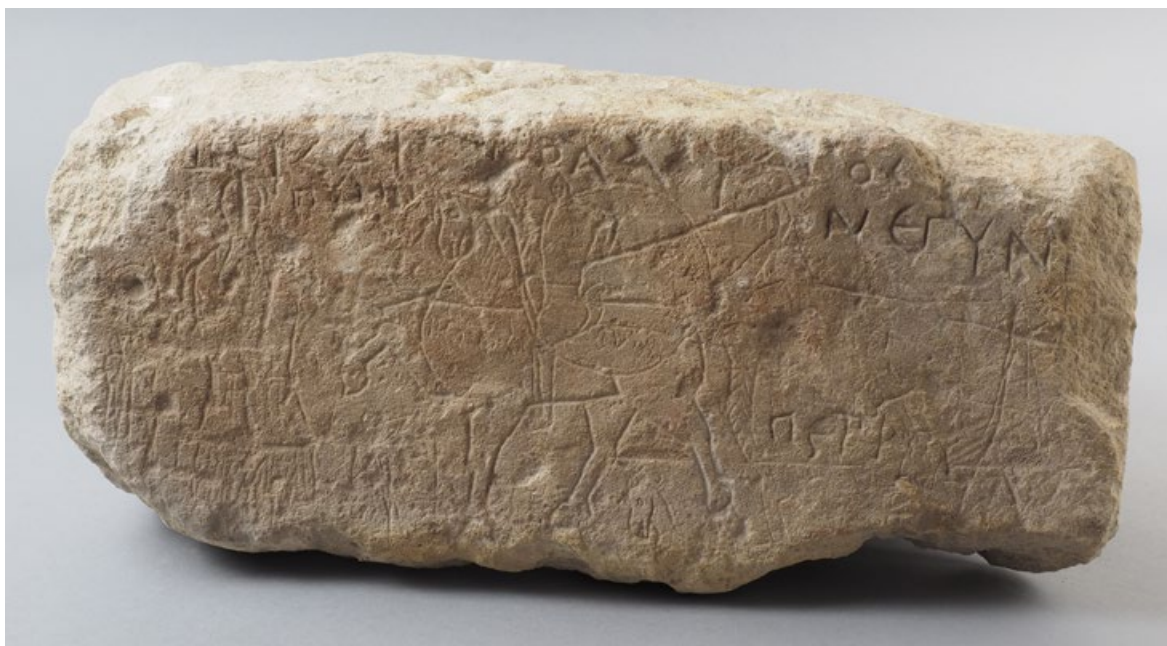
The reviewed article examines the results of Reflectance Transformation Imaging (RTI) and 3D Laser Scanning documentation recently carried out by E. Komatarova-Balinova, P. Charalampakis and M. Raykovska on a well-known stone block with carvings and inscriptions discovered during the 1948 excavations in Pliska. Reviewing the data about the place of its discovery, its manufacture, as well as the presence of two “signs” with the character of letter combinations, the author of this paper confirms the conclusions of St. Stanchev (Vaklinov) from 1955 that the stone block with the graffiti originated from the palatial complex, most likely from the pagan temple in the Citadel, from which the stone block was removed for repeated subsequent use as early as the middle of the 9th c.

The current review also takes into account older photographs of the monument that are compared to the RTI and 3D Laser Scanning documentation to achieve a more substantial reconstruction of the details in the carvings and inscriptions. Compared to the new documentation, they offer opportunities for a more objective consideration of the controversial issues related to the understanding of these graffiti. Regarding the images, the author maintains the opinion that they occupy the entire obverse of the stone and that, regardless of the different qualities of execution, they form a single composition dedicated to an important event – a religious ceremony held most likely at a Bulgarian ruler’s residence.

Key words: Pliska, Proto-Bulgarian inscriptions, stone carvings

В том XII на „Приноси към българската археология“ беше публикувано ново изследване на открит отдавна и често дискутиран паметник – каменен блок с рисунки и надписи от Плиска (Komatarova-Balinova et al. 2022, 21 – 47) (обр. 1). Авторите са изследователи с различен профил: археолог, работещ в Плиска, епиграф-елинист и специалист по RTI¹ и 3D лазерно сканиране. Благодарение на това М. Райковска е изготвила нова документация на графитите, а другите автори са предприели тяхната реинтерпретация. В настоящата работа ще разгледам отблизо резултатите от това проучване, като се опитам да съпоставя новите заснемания с предишни, за да проверя правомерността на констатациите, а оттам и на заключенията на посочените автори. Това е наложително преди всичко поради важността на този значим паметник за изучаване на Плиска през езическия период.

¹ Reflectance Transformation Imaging – изобразяване с трансформация на отражението.

Обр. 1. Каменен блок с изображения и съпроводителни надписи от разкопки в Плиска през 1948 г.
(Снимка: К. Георгиев, 2017 г.)

Fig. 1. Stone block with images and accompanying inscriptions from the excavations at Pliska in 1948
(Photo: K. Georgiev, 2017)

Местонамиране, първоначално място и каменоделски знаци

Разискването по въпроса се налага главно от това, че Е. Коматарова-Балинова (нататък Е. К.) сочи ново местонахождение на каменния блок. Според нея постройката, в която той е бил зазидан, се намира непосредствено от югозапад на изследваната през последните години Каменна площадка (Komatarova-Balinova et al. 2022, 21 – 24, fig. 1, fig. 2). Тази локализация е обаче погрешна (за реалната вж.: Станчев 1955, 187, 191 – 192, обр. 10, 211 – 218, обр. 28). Постройката отстои на 80 – 100 м източно от това място и остава срещу СИ ъгъл на тухлената ограда на т. нар. Цитадела (обр. 2). Нанесена е на кадастралния план на Вътрешния град (М 1: 1000) под № 788 (Рашев 1995, 249, 253, № 788). Блокът с графитите е бил вграден наопаки в северния зид на помещение „Б“ и Ст. Станчев е предприел опит да реконструира последователността на неговата предишна употреба. „Личи, пише той, че този каменен блок е служел последователно за няколко цели: отначало той е бил вграден в **някоя от каменните постройки в центъра на Вътрешния град**. Сигурно тогава е получил каменарския знак, който виждаме от едната му страна. Тогава върху него е била нарисувана с острие и запазената сцена. Изрязан е бил и надписът около него. След разрушаването на сградата този блок е бил използван като корито може би за храна на животни. Коритото е издълбано така, че когато се постави в правилно положение, рисуваната сцена (sic! – П. Г.) стои обърната обратно. Най-после при съграждането на постройката, в която го намерихме, този блок е бил използван и поставен в стената така, че пак страната с нарисуваната сцена, обърната към помещението, е стояла в обратно положение – нарисуваните хора бяха с главите надолу“ (Станчев 1955, 212).

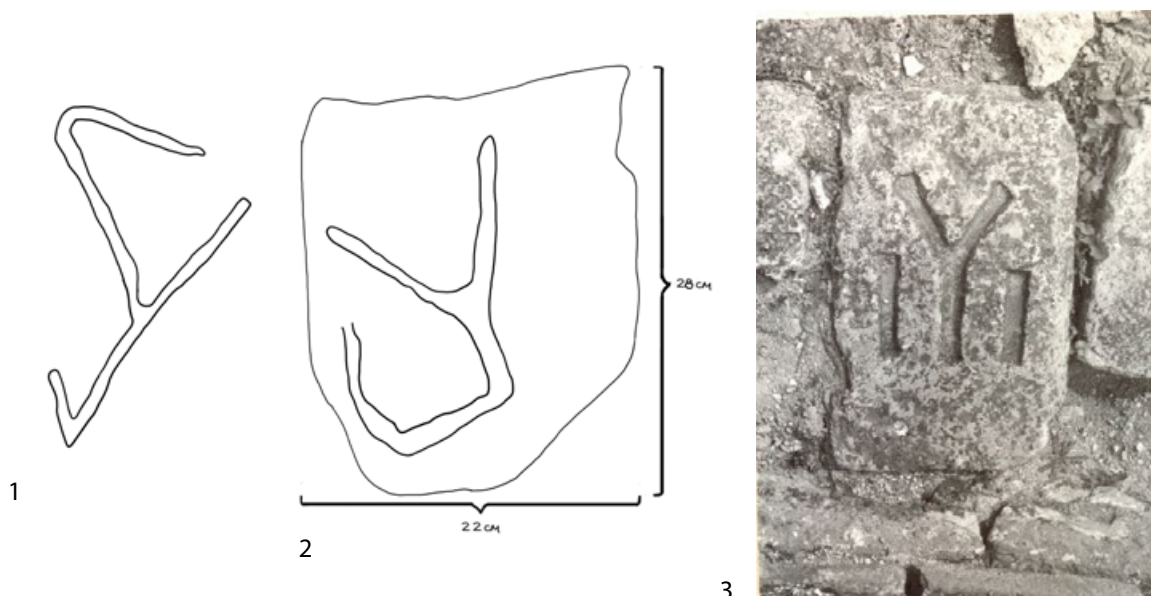
Както се вижда, откривателят разграничава три фази в употребата на блока. Това позволява да се изтъкне, че между връзването на знака и рисунките с надписи и последната употреба на каменния блок е изминало много време, като са възможни и други междинни

употреби.² Преизползването му като строителен материал в Каменната площадка или при настилки в близост до нея е малко вероятно, тъй като те са оформени общо взето по едно и също време с постройката, в която е бил вграден за последно каменният блок. Графитите може да са били врязани заедно с каменоделските знаци (два, а не един!) (обр. 3: 1, 2), но е по-вероятно това да е станало след неговото вграждане в строеж, за който блокът е бил подготвен. Възможността те да са били нанесени след неговото изнасяне оттам, изглежда допустима, но само ако характерът и датата им позволяват това. Периодът на строителство в Плиска, в което се използват предварително обработени блокове, може да се ограничи между края на VIII и последните десетилетия на IX в. Строежът на постройки с жилищно-стопански функции като тази, в която е открит въпросният блок, следва да се постави към края на X или началото на XI в. В тази връзка искам да обърна внимание, че постройката е с разположение и план, които показват, че е била съобразена с Цитаделата във време, когато тя е все още градоустройствен център на Плиска и включва стари и нови строежи с ясно изразен градски облик.³ Към този период на активен градски живот следва да отнасяме и Каменната площадка, както и разположените покрай улицата към Северната порта постройки (обр. 2).

Разбира се, днес е трудно да се определи за кой от дворцовите строежи е бил изработен каменният блок. Въпреки това един опит в тази посока няма да е излишен. Така се очертава, макар и хипотетично, средата, в която са били реализирани графитите върху него. Основен ориентир са двата „каменоделски знака“, изсечени върху две от грубо обработените с длето страници. Такива знаци още К. Шкорпил определя като *signes lapidaires* и в зависимост от тяхното място в зидарията разграничава сред тях „вътрешни“, т.е. невидими и „външни“, т.е. видими (Шкорпил 19056, 254, обр. 41: 10, Табл. XLIX: 83, 123). Знакът върху дългата страна се намира над лицевата страна с графитите. Той обаче не е „лабрис“, както го определя Ст. Станчев. В неговата основа е „ипсилон“, чиято „вилка“ е затворена само отчасти, така че може да се възприеме за графема, която в т. нар. руноподобно (по-правилно – криптографско) писмо на Среден и Долен Дунав през IX – X в. има звукова стойност на „епсилон“. В надписите върху каменния блок графемата фигурира като съзнателно обособен елемент от буквата „капа“ (обр. 6: 2, обр. 9). Освен това „ипсилонът“ в знака има в основата си къса, насочена нагоре чертица и с нея неговата лява половина наподобява архаичната гръцка „дигама“, вероятно с цел да се възпроизведе знакът-инсигний (еписемон) на Бога. С такава позиция го виждаме „окачен“ под семитския *wāw* в квазигръцкия надпис върху дъната на блюда № 9 и 10 в съкровището от Надсентмиклош (по-нататък НСМ) (Георгиев 2021, 209, обр. 3) (обр. 13: 2). Знак – „ипсилон“ е представен върху реверса на моливдовула от с. Злати войвода в съпровод с околоръстен надпис: ΕΥΦΥΜΝΟΥ и там очевидно е в ролята на теоним (Рашев 1998, 98 – 104; Георгиев 2021, 223, обр. 17, обр. 18b) (обр. 4: 1). Негова близка разновидност е и врязаният върху устието на ритона от НСМ знак (Георгиев 2021, 223, обр. 10a) (обр. 4: 2), както и този върху скулптурата на лъв от изградения към 821/2 г. Аул на хан Омуртаг (обр. 4: 3), а също и върху лъвска скулптура от Плиска (Дончева-Петкова 1980, обр. 11). Със своите особености знакът върху дългата страна на каменния блок от Плиска – 1948 г. следва да бъде приет като съчетание от поне два буквени символа: „ипсилон-дигама“ и „епсилон“ и засега не се поддава на дешифриране.

² Блокът е лежал дълго на открито, т. е. извън солидни градежи, тъй като по него няма следи от хоросанова спойка.

³ Подобна позиция е имала постройка, която е била частично разкрита още през 1899 – 1900 г. Днес можем да я локализираме само приблизително северно от източната част на оградата на Цитаделата (Шкорпил 1905a, 148, Табл. IV: 4, Табл. XI).

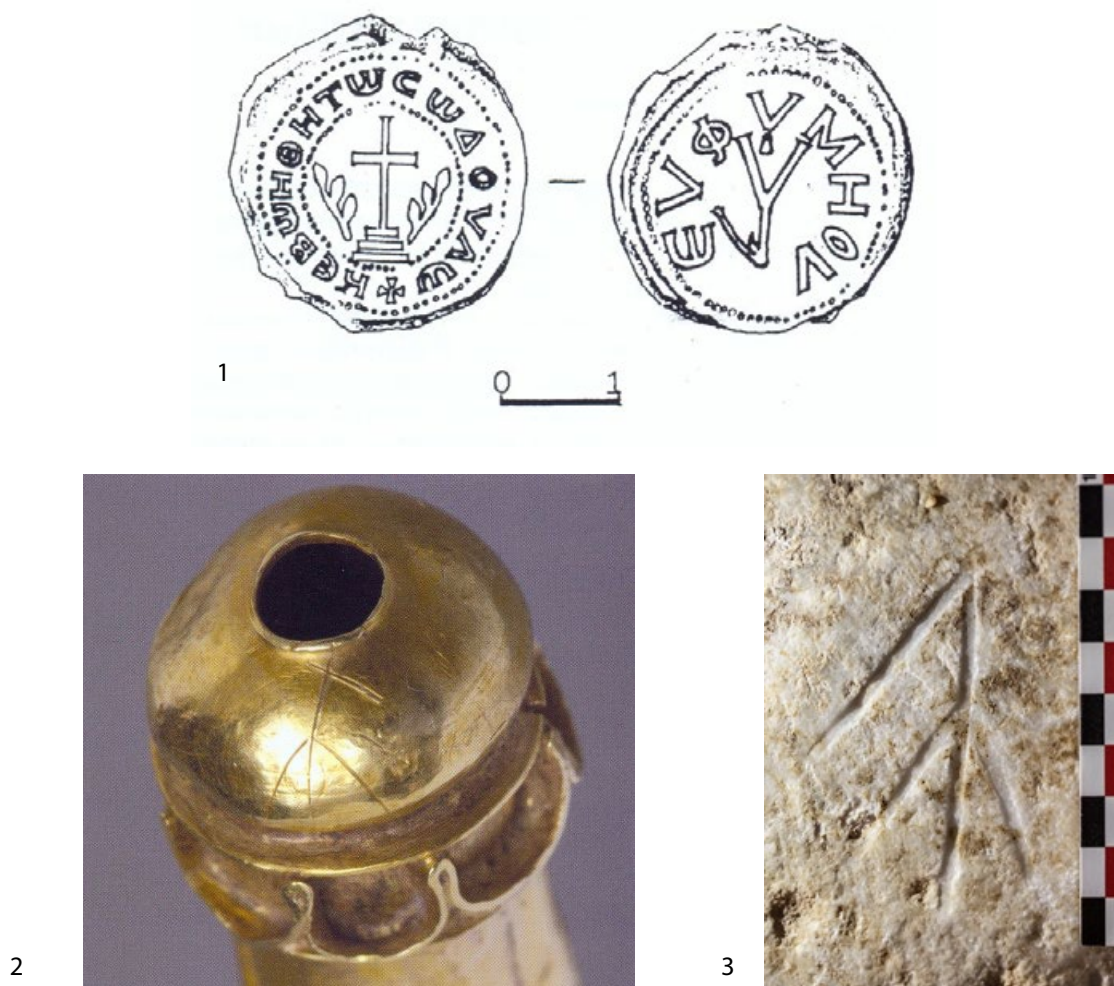

Обр. 3. Знаци върху каменния блок: 1. Върху дългата страна; 2. Върху тясната страна; 3. Знак върху блок, вграден в настилката пред източната стена на сграда „К“ (Снимка: П. Георгиев, „на място“, 1980 г.)

Fig. 3. Signs on the stone block: 1. On the long side; 2. On the narrow side; 3. Sign on a block embedded in the pavement in front of the eastern wall of building “K” (Photo: P. Georgiev, in situ, 1980)

„Вътрешен“ е бил и непосочваният досега знак върху тясната страна, отляво на рисунките (обр. 3: 2). Той също е съчетание от две букви: „ипсилон“ и вероятно „делта“ и не се поддава на дешифриране. Двата знака изглеждат семантично близки, но графично различни. За семантиката на ранносредновековните знаци у нас са давани различни обяснения (Дончева-Петкова 1980, 7 и сл.; Макарова, Плетнёва 1984, 212 – 223; Аладжов 1991, 71 – 74, 88 – 89). Днес може да се изтъкне, че в основата на тяхната употреба лежи базисното им значение на апотропеи, изразяващи Божието име по различен начин (Georgiev 1995, 547 – 555; Георгиев 2021, 205 и сл., обр. 7). Така например във външния кръг от знаци върху бронзовата розетка-печат от Плиска (обр. 15) архаичната гръцка „дигама“ криптира „ипсилон“ (Υ) и в този си вид се явява там застъпник на понятието *hypsistos* (всевишен) по отношение на Иисус Христос като Всемогъщ господар в неговото апокрифно „Седмопечатие“. Отново там, но във вид на „ипсилон“ от гръцката азбука, той криптира „алфа“, за да изрази друго негово качество: неговото съществуване навсякъде и „навеси“. Знакът Υ (със или без странични хасти) е изразявал качеството на „Всевишен (всемогъщ и вечен бог)“ още в предхристиянско време, включително и у нас (Бешевлиев 1979а, 18 – 24; Бешевлиев 1981, 22 – 23, бел. 19). Във вътрешния кръг на розетката-печат от Плиска знакът „ипсилон“ е в структурата на усложнено съчетание, поставено в началото на поредица от седемте гласни букви в гръцката азбука, които са планетарни символи на Универса.

В структурата и на двата знака от разглеждания каменен блок „ипсилонът“ изглежда трябва да е преди всичко теоним и в единия случай е съчетан с „дигама“ като наследник на семитската буква „вав“ и предшественик на „ипсилон“ в класическата гръцка азбука. Показаният в неговата „вилка“ криптографски символ виждаме в розетката-печат, където е застъпник на гръцкия „епсилон“, т.е. вокал за една от седемте планети. Поради фонетичното си значение обаче би могло да се възприема и като символ на Бога в неговото качество на пръв и единствено съществуващ (Georgiev 1995, 550 – 551). В „делта“ (?) обаче трудно може да

Обр. 4. 1. Оловен печат от с. Злати войвода, община Сливен (по Пашев 1998, обр. 1); 2. Криптографски знак върху мундшука на съд № 17 (ритона) от съкровището от Надсентмиклош (по Георгиев 2021, обр. 10а); 3. Знаци върху мраморна лъвска фигура от Аула на хан Омуртаг при с. Хан Крум, Шуменско (Снимка: Т. Димитров)

Fig. 4. 1. Lead seal from the village of Zlati Voyvoda, Sliven municipality (after Pashov 1998, obr. 1); 2. Cryptographic sign on the mouthpiece of vessel No. 17 (rhyton) from the treasure of Nagyszentmiklós (after Georgiev 2021, obr. 10a); 3. Signs on a marble lion figure from Khan Omurtag's Aul near the village of Khan Krum, Shumen region (Photo: T. Dimitrov)

се види теоним или теофорно качество. Можем тогава да предположим, че е имала ролята на използван още от Античността каменоделски маркер. В комбинация с ипсилона тя би могла да отбелязва поставена под Божия протекция продукция на ателието, в което е изработен разглежданият блок, или пък на строежа, за който той е бил предназначен.

Разбира се, горните интерпретации имат само насочваща роля в изясняване на знаковите съчетания върху него. Като цяло те имат графична и смислова близост с някои от буквите в надписите и това е важно указание, че са съвременни и изработени под въздействие на едни и същи идеи и представи за тяхното сакрално значение.

Употребата на блокове с няколко буквени символа в строежите на Плиска е рядка (Дончева-Петкова 1980, 43, обр. 8г, д). Още по-рядко се срещат тези, които представят съчетания от два или повече знака. Единичните са срещани по-често. В Цитаделата те се проследяват в жилищния „Малък“ дворец и съвременните му две бани (сграда „F“ и по-

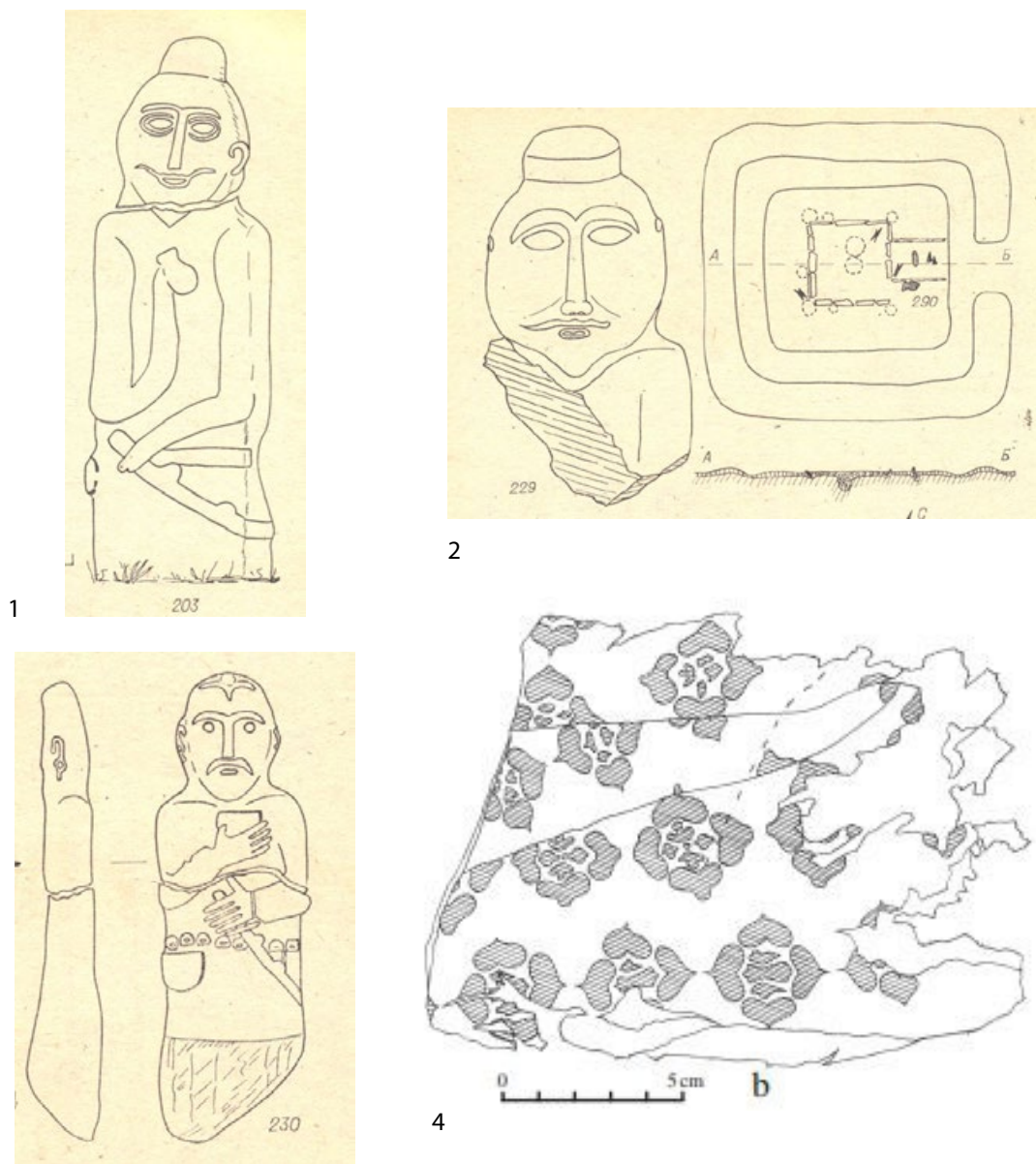
късната сграда „К“). Най-много и най-разнообразни са те върху запазените само в основи Езически храм (Димитров 1993, 71, обр. 1, обр. 19, обр. 23, обр. 46, обр. 73). Всички те са построени през първата половина на IX в. (след 811 г.). Малкият дворец, а и неговите бани обаче са били подложени на разруха едва след началните десетилетия на XI в. (Георгиев 1984, 152, обр. 13), така че е почти изключено блокът с графитите да е изнесен от техните руини. Но това е много вероятно за Езическия храм, тъй като се знае, че неговите стени са били премахнати изцяло скоро след официалното приемане на християнството през 864 г. Тогава над неговите основи е бил прокаран водопровод, за да се захранва изградената в близост нова баня (сграда „К“) (Георгиев 1982, 7 и сл.; Георгиев 1992, 90, 92, 103, № 27, обр. 20, обр. 22 – 24). Вероятността разглежданият блок да е бил отначало в стените на храма, а след тяхното елиминиране може би и в банята „К“, изглежда вероятно както от ситуативна, така и от хронологична гледна точка. За това подсказват и размерите на блока (0,48 x 0,28 x 0,22 м). Те са по-малки от тези на повечето от запазените на място в храма, но следва да се има предвид, че са само от основите на неговата вътрешна и първично изградена част, докато запазените блокове от външния правоъгълник са по-малки, а тези от неговите стени трябва да са били с още по-малък формат – като тези, които се виждат наоколо и днес. В подкрепа на възможността блокът с разглежданите графити да е бил предназначен за храма след неговото уголемяване, говори и неговата по-груба обработка, особено в сравнение с големите и по-грижливо одялани квадри в по-ранни сгради от Дворцовия комплекс (т. нар. Крумов дворец, Големия басейн, Тронната палата или Големия езически храм).

Близки по големина и начин на обработка блокове със знаци са регистрирани в съседни на езическия храм сгради в Цитаделата, като е твърде вероятно те да са били от неговите стени. Пример за това е част от блок (0,50 x 0,30 x 0,25 м) с грижливо оформен и дълбоко изсечен „ипсилон със странични хастии“ (вис. 0,25 м, шир. и дълбочина съответно 3 и 1,5 см) (обр. 3: 3), вграден в настилка до източната стена на банята „К“. За него вече няколко пъти е изразявано мнение, че може да е от интериора на близкия езически храм (Бешевлиев 1979а, 23, Табл. II: 2; Дончева-Петкова 2015, 313 – 314). Освен това при разкопки между храма и баня „К“ в руините на късна полукопана постройка със стени от блокове със знаци (Михайлов 1955, 75, обр. 12: 8, 9, обр. 24) е намерен добре обработен блок с два еднообразни знака („ипсилон със странични хастии“ и рисунка на хищно животно) (Иванов 2009, 155 – 156, обр. 1). Три от четирите знака върху друг блок там са варианти на знака „ипсилон“, а размерите на неговата лицева страна са 0,75 x 0,35 м.

Всички тези данни и съображения очертават хипотетична възможност графитите върху лицевата страна на разглеждания блок да са се появили при или след неговото вграждане в тях.⁴ Такъв е случаят с блок (1 x 0,5 м) с рисунка на голям кръст с розети в краищата на хоризонтално рамо и пауни под него, зазидан в основите на храма (Михайлов 1955, 73 – 74, обр. 23; Илиева 2009, 148 – 154). Появата на християнски сюжет в строежа на езическа култова сграда предполага участие на християни, най-вероятно византийски пленници, най-късно през 30-те години на IX в. (Георгиев 1993, 106 и сл.; Георгиев 2018, 25 и сл.). Характерът на разглежданата тук сцена с надписи има категорично нехристиянски характер и поради това нейната поява в езическа култова сграда изглежда още по-резонно.

Повечето автори приемат датировката на графитите върху блока в периода преди покръстването (Станчев 1955, 217; Бешевлиев 1979б, № 89, 237; Бешевлиев 1981, 152; Овчаров 1982, 144 – 145, обр. 24, Табл. LXXX; Овчаров 1983, 204 и сл.; Георгиев 1991,

⁴ Това би могло да се докаже след специализирано графологично изследване на графитите, което да покаже дали са били нанесени върху вертикална или хоризонтална плоскост.

Обр. 5. Раннотюркски каменни скулптури: 1. От Кипчыл, Алтай (по Кубарев 1984, Табл. XXXIV, № 203); 2, 3. От светилище с каменни оградки Малталу, Алтай (по Кубарев 1984, Табл. XLI, № 229, № 230); 4. Нагръден копринен текстил (апликация към дреха) в гроб в могила № 20, светилище на р. Барбургаз, Алтай (по Stark 2008, Abb. 92)

Fig. 5. Early Turkic stone sculptures: 1. From Kipchyl, Altai (after Кубарев 1984, Табл. XXXIV, № 203); 2, 3. From the sanctuary with stone fences at Maltalu, Altai (after Кубарев 1984, Табл. XLI, № 229, № 230); 4. Silk textile pectoral (appliqué to a garment) from a grave in mound No. 20 in the sanctuary of Barburgazi River, Altai (after Stark 2008, Abb. 92)

206 – 207; Georgiev 2002, 3 sqq.; Рашев 2008, 227 – 228, Табл. CXXXVII: 3; Karadimitrova 2017, 113; Георгиев 2018, 39 – 40). Авторите от 2022 г. изразяват предпазливо съмнение в това, заключавайки следното: „Заснемането показва, че епиграфските данни **не позволяват прецизна датировка**, а християнските елементи (Петрос, кръст) се датират по-късно от предложената епоха. Рисунките и надписите не са непременно свързани. Възможно е сцената с конниците да е по-ранна. Надписите от своя страна са връзани с различни инструменти, по различно време и вероятно от различни хора“ (подч. – П. Г.) (Komatarova-

1

2

Обр. 6. Изображенията с надписи върху каменния блок от Плиска: 1. Графичен пренес на Komatarova-Balinova et al. 2022, fig. 10; 2. Графичен пренес на П. Георгиев, 2023 г.

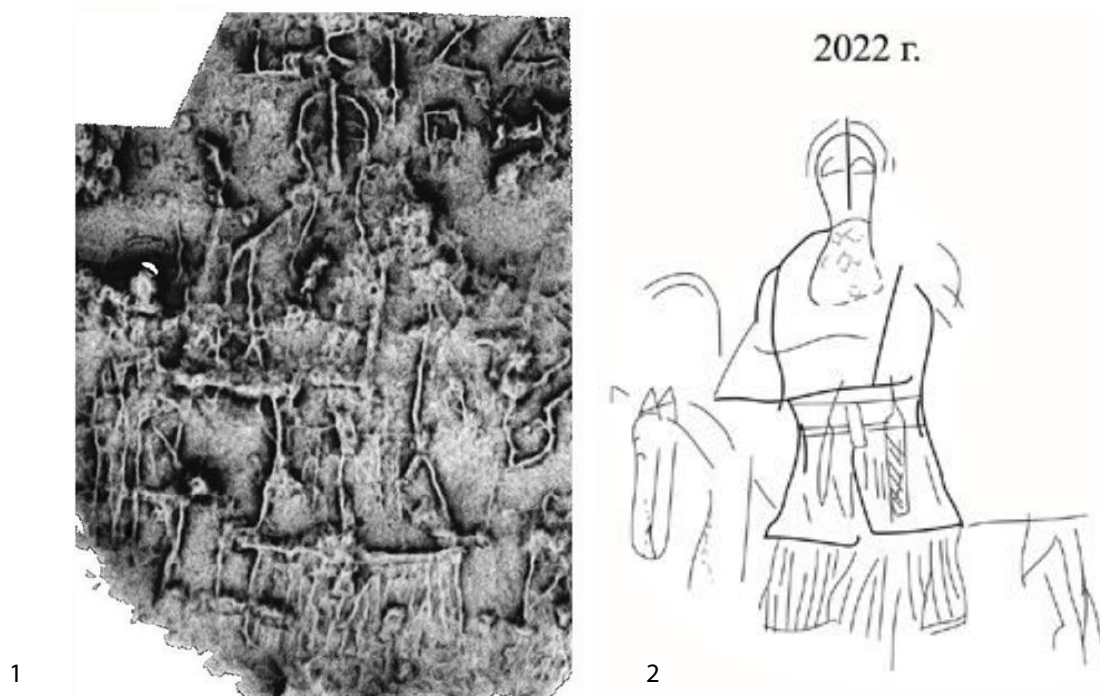
Fig. 6. The images with inscriptions on a stone block from Pliska: 1. Graphic transcription by Komatarova-Balinova et al. 2022, fig. 10; 2. Graphic transcription by P. Georgiev, 2023

Balinova et al. 2022, 42, 47). Всъщност първият, който отнася категорично графитите в християнско време, е Ст. Михайлов. Той счита, че те са резултат от забавна шега на войници по времето на княз Борис-Михаил (852 – 889) (Michailov 1998, 6 – 7).

Какво представят рисунките и съпровождащите ги надписи?

Изобразителната сцена

Тя е разгледана от Е. К. бегло, вероятно защото е разчитала повече на ефекта от новата документация (обр. 6: 1, обр. 7: 1, 2). Оказва се обаче, че тя не е достатъчна, за да открие особеностите на изображенията, включително и показателни за тяхната хронология и характер реалии. Това налага да се спра на тях, привличайки и по-стара фотодокументация на паметника.

Обр. 7. Графитите в лявата част на блока: 1. 3D сканиран образ на фигурата пред конника (по Komatarova-Balinova et al. 2022, fig. 9, fig. 12: 3); 2. Графична възстановка на същата фигура (Komatarova-Balinova et al. 2022, fig. 3: 3, вдясно)

Fig. 7. The graffiti on the left side of the block: 1. 3D laser-scanned image of the figure in front of the horseman (after Komatarova-Balinova et al. 2022, fig. 9, fig. 12: 3); 2. Graphic reconstruction of the same figure (Komatarova-Balinova et al. 2022, fig. 3: 3, to the right)

Прави човешки фигури. Намират се в левия край на изобразителното поле (обр. 1, обр. 6: 1, 2). Вниманието на Е. К. е насочено към фигурата непосредствено пред конника, която тя приема, че е втори конник (обр. 7: 2). Тя обаче е показана в почти пълен ръст, права и изцяло *en face*. Реалиите в рисунката ѝ ми дадоха основание още през 1991 г. да разпозная в нея статуарно изображение, за което се отнася изписаната отдясно дума „кумир“ (Георгиев 1991, 200 и сл.). Е. К. оспорва това и настоява, че това е воин конник, облечен в броня от фини верижки, която покрива тялото и шията. Върху главата му тя вижда полусферичен шлем с изрези за очите и вертикален шев на съединяващи се по средата две половини.

Приемливи ли са тези твърдения? Очевидно не, тъй като липсват данни за тях и в RTI заснемането. Въпреки това то предлага детайли, които заслужават внимание. Те се забелязват и след цифровизиране на черно-бели фотографии от първите публикации за паметника (обр. 11: 1),⁵ в т. ч. и върху тези на Нъшан Карагъзрян (фотограф на Филиала на НАИМ – БАН в Шумен) от 1990 г. (обр. 8: 1), а също и на направените в началото на 2017 г. цифрови снимки от Красимир Георгиев (фотограф на НАИМ – БАН) (обр. 1). Около овала на човешкото лице е очертана плитка линия, която прилича на „нимб“, но долните краища доближават рамената, така че може да е от контур на дълга коса, което се потвърждава и от слабо забележими зигзаговидни чертици само отляво (обр. 8: 1, 2). С това то напомня за образа на хан Омуртаг върху неговия златен медальон. От лицето личат големи очни дъги, чиито външни краища са изтег-

⁵ Фотографията заемам от книгата на Д. Овчаров от 1982 г., но тя изглежда същата, която използва Ст. Станчев през 1955 г. Това ми дава известно основание да мисля, че е от фотоархива на НАИМ – БАН и вероятно автор е фотографът на института П. Хлебаров.

1

2

Обр. 8. 1. Лявата половина от изобразителното поле върху блока, цифровизирана черно-бяла фотография от 1991 г. (Автор: Н. Каргъозян); 2. Детайл от надписа горе вляво

Fig. 8. 1. Left half of the composition on the block (digitized black-and-white photo: N. Kargyozyan, 1991); 2. Detail of the inscription at the top left

лени настрани и опират до контура на лицето. Устата и носът са унищожени от дълбока резка, която трудно може да се приеме за „сглобка“ на шлем.⁶ В сравнение с линиите на рисунката резката е доста по-дълбока и широка и със сигурност е нанесена по-късно. Поради това я приемам и сега за следа от ритуално увреждане на образа (Георгиев 1991, 205 – 206, бел. 22) (за увреждания и на други места в изобразителната сцена вж. и по-долу). Встрани от резката личат две плитко врязани къси черти. Тази отляво е по-ясна (обр. 8: 1). Те очертават страничните контури на малка и ниска шапка, заради която буквата „епсilon“ над тях е повдигната в сравнение със съседните. Шапката е имала форма на ниско пресечен конус и наподобява т. нар. *тулѝ* от раннотюркски изваяния (статуи) (Кубарев 1984, 25, 102, 158, 167, Табл. I: 2, Табл. XXXIV: 203, Табл. XLI: 229 и други) (обр. 5: 1, 2). Там те са показвани триизмерно или в релеф на една плоскост с главата (Кубарев, Кубарев 2010, 54 и сл., рис. 1). Известни са още с наименованието *тубе/туне* (букв. връхче, хълм) и са предшественик на съвременната тубетейка (Самашев 1998, 408 – 410, рис. 6, рис. 8). Приликата на разглежданото изображение с ранните степни изваяния може да се проследи и при големината, бадемовидната форма и подчертано изтеглените настрани очни орбити.

Върху гърдите на фигурата Е. К. откроява разширяващ се надолу трапецовиден детайл (обр. 6: 1, 2, обр. 7: 1). В долната си част той е с двойна линия и това подсказва, че показва

⁶ Такъв тип шлем е нехарактерен за Ранното средновековие.

кант от плат, а не срез на дреха за обличане „през глава“, което личи най-вече от това, че се разширява надолу, доста под обичайната „пазва“. Очевидно става дума за текстилна апликация към дреха в областта на гърдите. Подобни по форма парчета плат са откривани в гробове от Алтай (Кубарев 2005, 28, Табл. 74: 2, 3, Табл. 75: 1, Табл. 76: 1; Stark 2008, Abb. 92) (обр. 5: 4). Това ми позволява да приема, че описаната част от дреха на голямата права фигура е украса от коприна или друг скъп плат, апликирана най-вероятно върху туника. Подобни са установени и в гробове от некропола от VIII – IX в. при Мокрая Балка в Северен Кавказ и там се тълкуват като „глубокий запазущий карман“ (Иерусалимская 1978, 159, рис. 1: 8, 11). При дясното рамо на фигурата от нашата рисунка личи къса вертикална черта, може би от гънка на върхна дреха. Последната се вижда най-добре в долната си част, където Е. К. отбелязва с право нейното разделяне на две поли и препасване в кръста с колан с голяма правоъгълна тока. Благодарение на новата документация тя посочва и някои от принадлежностите към колана: къс меч (?) отляво и нож отдясно. По всичко личи, че върхната дреха е втален и клоширан кафтан.

Под полите на върхната дреха се виждат гъсто нанесени вертикални резки (обр. 1, обр. 6: 1, 2, обр. 8: 1, обр. 11: 1). Те биха могли да са ресни, които покриват долната част от бедрата докъм колената. Ст. Станчев нарича тази част от дрехата „надиплена пола“ (Станчев 1955, 213 – 214). Година след като публикува разглежданата рисунка, той изтъква, че „правата фигура... е облечена до бедрата с някаква пристегната дреха (ризница?), а под нея се подава и виси на много гънки надолу докъм колената мека дреха – риза от тъкана материя, както изглежда“ (Станчев 1956, 196). И добавя, че „такава пола образува около бедрата и горната дреха на т. нар. „каменни баби“ от с. Златна нива (Ендже)“ (с. Царев брод – П. Г.). Тя му напомня също за върхната дреха на един от воините на хан Крум или на неговия наследник хан Омуртаг в известната миниатюра от Менологиона на Василий II. За един от тях напоследък се посочи, че е с тясна в горната си част дреха, вероятно кафтан от коприна, който е с разкроена долна част (Хрисимов, Петров 2012, 114, ил. 2). За дрехата, с която е представен хан Омуртаг в тези миниатюри, цитираните автори приемат, че е туника – горе тясна и с жгути, а долу – широка и със сцепени отстрани поли (Хрисимов, Петров 2012, 114, ил. 3, Табл. I: 19). Вместо с жгути горната част от дрехата на изображението от Плиска изглежда да е била апликирана в съгласие с централноазиатската и севернокавказката мода със скъпа и вероятно украсена тъкан.

Долната част от фигурата е повредена. Краят на изобразителното поле под гъстите резки обаче е твърде близо и това подсеща, че те биха могли да са и условно обозначение на ствол (рус. *стержень*), от който е била скулптирана фигура от типа на т. нар. *ксоанон* (гр.). По-сигурно е да обсъдим самите резки, които са твърде нагъсто и небрежно показани и трудно могат да са „дипли“ от дреха под кафтана. Те по-скоро изглеждат като условна маркировка на некулптирана част от изваяние от типа на древнотюркските (Кубарев 1984, 168 – 169) (обр. 5: 3). Сред куманските скулптури С. А. Плетнѐва обособява като отделен тип тези, които имат „барелефна“ долна част, очертана само като рисунка (Плетнѐва 1974, 56). Част от древнотюркските, а и от куманските статуи са показани изобщо без нозе, или пък „с безобразно къси крака“, изваяни пред забита в земята плоча или стълб, които понякога са украсявани (Плетнѐва 1974, 55 – 56). Долната част от малък дървен идол от Старая Ладога е украсена например с вертикални, но наклонени в една посока резки (Панова 1989, 90, рис. 36). При някои от куманските изваяния Плетнѐва посочва наличие на т. нар. пиедестал. Следи от такъв, с известно въображение, би могъл да се забележи в средата на най-долната част от нашата фигура. Изглежда, че тя е била показана без крака, като че ли излизаща от земята. Забелязвайки

това, Ст. Станчев допуска, че „рисунокът на тая фигура не е довършен“ (Станчев 1956, 196). Това обяснение е неприемливо, след като сам отбелязва, че в нея са налице и по-незначителни подробности.

Като подробност може да се приемат например бегло очертаните докъм рамената коси, които действително не са характерни за древнотюркските скулптури.⁷ При тях косите са показвани най-вече като плитки на гърба на фигурите, но също и с контур, очертан плътно встрани и над главата, като в някои случаи те са разделени по средата („на път“) (Кубарев 1984, 29, бел. 32; Кубарев 2005, рис. 5 – 10 и спец. 5, 12 и 26; Плетнёва 1974, 52). Косите при разглежданото изображение очевидно са показани по различен начин, което би могло да се обясни с отклонение от канона на древнотюркската статуарна пластика, ако разбира се този детайл от рисунката-графит е първичен. Неговото наличие там обаче трудно може да ни разубеди, че правата фигура е изображение от типа на степните „изваяния“. Според познавача на изкуството на степните народи Г. Фьодоров-Давидов наред с тюркските каменни статуи в Салтовската култура се създават и „изделия с условни антропоморфни изображения, напомнящи тюркските каменни статуи“, а като най-близък пример за такива рисунки от България той посочи изображенията върху разглеждания тук паметник (Фьодоров-Давидов 1976, 81 – 82, бел. 61). Изображението на правата фигура там наистина може да се оцени като българска реплика на ранни степни идоли и това най-убедително показва понятието, с което тя е представена на зрителя (вж. подробно за това по-долу). Не бива да забравяме още и следните две обстоятелства. Първо, фигурата е показана от своя автор в контурна рисунка и не можем да сме сигурни в това, че „кумирът“, който представя, е бил изцяло или само донякъде триизмерно изображение. Второ, графитът представя конкретно събитие в българската столица и неговият автор като съвременник е познавал *de visu* детайли от облеклото и прическата на героите на своята творба. Най-неоспоримото доказателство за това са реалиите в изображението на младия конник в нейния център.

Особено важно е да подчертая отново, че правата фигура е „с големина, равна или надвишаваща тази на коня с ездача“ и „като че ли излиза от условната линия на земната повърхност“ (Георгиев 1991, 202 – 203). Нейните ръце личат със сигурност докъм лактите. Това предполага и двете да са били показани пред тялото: в областта на корема или гърдите, и това поставя под съмнение предложената от Е. К. възможност фигурата да е управлявала кон. Пред лявата част от гръдта личи ясно почти вертикална дълбока резка, която изглежда да е продължавала и над рамото. Тя би могла да представя предмет, държан с лявата ръка в почти вертикално положение, може би скипър или парадно оръжие.

Следователно високата права фигура има много от чертите на статуя (строга фронталност, статичност, пестеливо показани детайли от главата и тялото, което е без или с несъразмерно къси крака). Най-близкият и най-убедителен паралел са именно известните от евразийската степ „изваяния“ или „каменни баби“, познати от бронзовата епоха почти до края на Средновековието (Евтюхова 1952; Кызласов 1964, 27 – 39; Фьодоров-Давидов 1966, 166 и сл.; Плетнёва 1974; Кубарев 1984; Stark 2008, 128 sqq. и други). По принцип те представят покоен родственик – воин или владетел. В древнотюркски писмени паметници са обозначавани с понятието „бедиз“ (*bädiz*), а от куманите като „сын“, букв. „изображение на умрелия“, поставено след тяхната смърт (обикновено от източната страна) на погребално или поменално съоръжение, т. нар. каменни оградки (обр. 5: 2) или мемориални храмове (обр. 16: 1 – 3). В ръцете си така изображеният покойник държи чаша, но понякога и птица като символ

⁷ Един от рецензентите на настоящата работа обърна внимание на това в своята критика.

на отлетялата им душа („кут“), а още по-рядко и схематично очертани глави на приживе убити врагове (Кызласов 1964, 27 и сл. рис. 1 – 3; Кубарев 2007, 44, рис. 1). Тези статуи са свързани с култа към предците у тюрките още в периода VI – VIII в., но и сред народи с тюркски произход чак до XIV в. В интерес на изследването на надписите върху рисунката от Плиска е важно да изтъкна отсега, че покрай руското народностно название на тези статуи – „баби“ (от тюркското *baba* (прадед), или пък от персийското *pāhlavan* (палван – болван) – „богатир, юнак“), каменните статуи в степите на Украйна са били наричани „маржитаг“ и „Марь Етож“, т.е. „Марини камъни“ (Плетнёва 1974, 6, бел. 22). Според Г. Фьодоров-Давидов популярното и в науката тяхно название „баби“ произлиза от тюркоезичното понятие *baba* (баща) и се е наложило едва след XVIII в. Преди това те са били определяни изрично като „каменен човек (мъж)“, респективно „каменна жена“, или „син таш“ (каменен образ) (Стоянов 2009, 117, 122, 197 – 198 и цит. там литература).

През 1991 г. приех, че останките от рисунка в левия край на блока са от друга права фигура, от която е оцелял само нейният контур отляво, както и горна част от ръка (Георгиев 1991, 203, обр. 4). Основавайки се на това, заключих, че това са останки от „още един антропоморфен идол – кумир“. Е. К. отхвърля това категорично. В левия край тя забелязва „главата, шията и част от гърдите на кон“ и уточнява, че „главата му е доста наведена, непропорционално удължена“. От останалата част на конско изображение тя долавя гръб и опашка (Komatagova-Balnova et al. 2022, 32, fig. 3: 3, fig. 10, fig. 12). В резултат на това тя схваща запазената права фигура като ездач в $\frac{3}{4}$ фас, възседнала „непропорционален“ кон (обр. 7: 1, 2). Тази реконструкция е неприемлива по две причини. Първо, защото линиите, които се вземат за конски гръб и задница, са от друго изображение или липсват. Второ, така изфабрикуван, конят е прекалено малък за своя ездач и е без крака. Доловената от Е. К. глава на кон е разположена в очертаванията на силно повредената човешка фигура и част от нейните линии съвпадат с прокараните и там отвесни и дълбоки черти от нея. За контур на конската шия е използван контур от нейния „ханш“. Тезата на Е. К. за втори конник тук е изкуствена, тъй като съчетава две различни по стил и време на нанасяне изображения: новоустановената ъгловата рисунка на конска предница и запазената изцяло човешка фигура. Освен това следва да се има предвид, че новата трактовка на рисунките пренебрегва напълно наличието на контур от човешко торсо с лява ръка, а също и оградена с двойна линия „дупка“ под неговата лява гръд, която през 1991 г. приех за следа от ритуално „увреждане“ и на това изображение (Георгиев 1991, 206).

По размери новооткритата конска предница наистина наподобява грациозно очертаното конче с отворена уста в долния край на камъка, но се различава рязко от него по стил, което може да се обясни с това, че изображенията са оставени от различни ръце. Създава се впечатление, че първичната композиция е била оградена на етапи с рисунки на предници на коне в малки размери, които са имали маргинален характер. Отначало те са били съсредоточени под сцената, но по-късно такова е било представено и отляво. Поради това конското протоме тук е с неестествено ъгловата, издължена и прекалено ниско наведена глава и се разпознава най-вече по двете триъгълни уши. Това обяснение подкрепя донякъде изказаното мнение за поэтапно изпълнение на някои елементи от композицията, при което всеки от тях е подчинен на обща идея и замисъл (Овчаров 1983, 204 – 205).

Изображението на конник. То е акцент в композицията и средновековният художник е вложил в него максимума от своите възможности (обр. 1, обр. 6: 1, 2, обр. 9). Според Е. К. в издигнатата си дясна ръка ездачът държи поводите, а той самият е с броня и островърх шлем. Към установените отпреди детайли авторката добавя високата предна дъга на седлото и кръглата гръд на коня и уточнява, че опашката е сплетена от три кичура. С това конят добива още

по-голяма прилика с Мадарския конник (Станчев 1956, 185, 195, обр. 15: 1; Герасимов 1956, 123, 125 – 128, обр. 5 – 7, обр. 29, обр. 32). Положението на конските крака даде право на Ст. Станчев да определи неговата походка като алюр. В ход надясно е и кон без ездач, гравирани умело върху блок от Тронната палата в Плиска (Шкорпил 19056, 285, Табл. LIV: 16). В разглежданата рисунка кракът на коня е повдигнат още повече в неестествена извивка, която се явява точно срещу хълбока на правата фигура. Така художникът подсказва за сюжетна връзка между конника и застиналата в своята неподвижност права фигура и не оставя съмнение, че в така показаното движение е вложена идеята на цялата сцена. Към казаното за коня ми се ще да посоча още, че дългите, падащи на лявата страна на конската шия кичури показват, че става въпрос за ездитно животно със сресана грива, както при коня от Мадарския релеф, но напомнят и за подстриганите гриви на бойни или ловни коне от скални рисунки от Алтай или Монголия (Кубарев 2011, 90, рис. 5, рис. 7). Главата е показана в профил, сравнително малка и прибрана към доста скъсена в грациозна извивка шия. По отношение на конското снаряжение заслужава да се отбележи високото положение на ремъка под опашката и пред гърдите, който придържа в стабилно положение изящно извито отзад и високо отпред седло. Следва да се отбележи още и показаната с една линия висеща пред челото на коня украса. При необичайно голяма по размери рисунка на конник от VI – VII в. (дълж. над 1,5 м) от най-високата част на скала в Западна Монголия главата на бойния кон е украсена със „султан начелник“, а шията с пискюл⁸ (Кубарев 2011, 88, 90, рис. 4: 1).

Пред ушите на коня трябва да се отбележи непосочена досега плитко врязана линия, която завършва в горния си край с точка (обр. 8: 1, обр. 11: 1). Тя само напомня за монтираното над главата на коня от Мадара украшение (Станчев 1956, 186, 194, обр. 1, № 2). По наклона напред и своята линейност прилича на „рога“ пред челото на гравирани върху острие от еленов рог конче (Михайлов 1955, 65 – 69, обр. 19, обр. 20). Поради това то се приема за кон еднорог (Овчаров 1982, 145, Табл. LXXIX: 2). Той е обозначен със знак, което придава на животното специална роля, а не непременно „тамга“. Голямата фигура на кон от разглежданата рисунка няма такъв, но наличието на особен атрибут пред неговата глава може да е показан от автора, за да подсказва на зрителя за качествата на ездитното животно. Причудливият „рог“ пред него може би е само условно означение за неговата сила и неукротимост, подвластна на младостта, но и на мъжкото начало и суверенна власт, както е прието да се тълкува образът на еднорога в литературни и изобразителни сюжети изобщо (Дончева-Петкова 1996, 65 – 72; Купър 1993, 56).

Конникът от Плиска е нарисуван с уверена ръка и отразява най-пълно възможностите на своя автор, който без съмнение е познавал скалния релеф в Мадара. Фигурата на ездача обаче се отличава в редица отношения (сюжетно и технически) от него. По това конят с ездач от Плиска надминава и най-добрите рисунки на конници от Българското средновековие, така че е напълно неоснователно да бъде приеман за част от импулсивно сътворени „драсканици“. Авторът на рисунката е вложил старание и опит да възпроизведе най-вероятно образа на свой виден съвременник, сравним с този от Мадарската скала, но в сцена, която се различава от тази на релефа там.

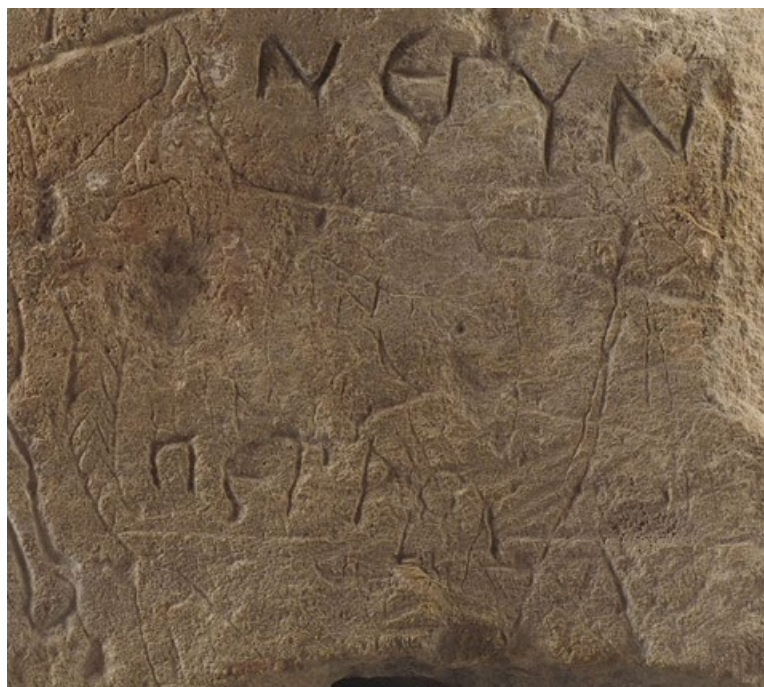
За диспропорцията между телата на коня и неговия ездач вече стана дума. Главата и гърдите на ездача са показани в $\frac{3}{4}$ фас, а долната половина от тялото и кракът в стреме са в профил (обр. 9). Така неговата фигура е показана в поза, която наподобява Мадарския

⁸ Пискюли от косми на конска опашка или от прежда са украсявали конската амуниция, вкл. и главата и шията на конете още в късноримско време. Вегетий (IV в.) ги определя като *muta signa*. Вж. за това Колиас 2012, 69. Служели са за апотропеи на коня.

Обр. 9. Детайл с изображението на конника (Снимка: К. Георгиев, 2017 г.)

Fig. 9. Detail with the image of the horseman (Photo: K. Georgiev, 2017)

Обр. 10. Детайл с изображението и надписите в дясната част на изобразителното поле (Снимка: К. Георгиев)

Fig. 10. Detail of the image and inscriptions on the right side of the composition (Photo: K. Georgiev)

конник. Ездачът е млада особа. Той играе главна роля в церемония, която художникът представя със средствата на рисунка. Той не носи дългопол кафтан подобно на Мадарския конник, а и на двете прави фигури върху каменния блок от Плиска. Върху гърдите му обаче е откроята същата трапецовидна апликация към дреха, каквато има и правата фигура пред него. Наличието на общ детайл в облеклото на двете фигури е важна реалия, която подчертава още веднъж тяхната семантична близост и композиционна връзка в изобразената сцена.

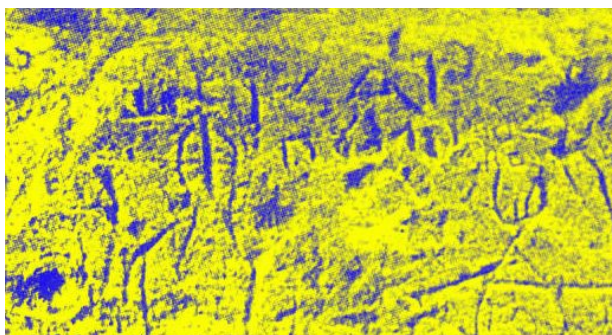
Ездачът е с дреха, която обхваща плътено неговото тяло. Пристегната е с широк колан, който е без украси и принадлежности. При това положение и тук е пресилено да се говори за броня. Острият връх над главата оставя впечатление, че е шлем. Художникът сякаш е искал да изтъкне разликата между „живото“ изображение на конника и големите фигури, към които той насочва своя кон. Доказателство за това е неговата поза и всичко, което носи. Това са оръжия, които са явно несъразмерни за неговия ръст. Щитът е очертан с двойна линия в кръг като прост обръч, който преминава пред конника, без да го скрива и изглежда праметнат през рамо. Диаметърът му е около 1,5 м и покрива стандарта за т. нар. σκουτάριον μεγάλα, византийския наследник на римския кръгъл *clupeus*. Във Византия той се употребява до XI в. Там той е с диаметър най-малко 7 педи (= 1,638 см) (Колиас 2012, 99 и сл. и спец. 116). Прекалено дългото копие (над 3,5 м) е като за конен катафрактарий и Ст. Станчев го определя като пика. То е държано в лявата ръка, но явно за прегледност художникът го е „скрил“ зад тялото на ездача и шията на коня. По дължина се доближава до копието за пробождане във византийската конница – δόρυ, което е имало дръжка над 3,75 м и връх с форма на жълд и дължина около педя (= 23,4 см) (Колиас 2012, 218 и сл.). В редица изображения или описания на византийски императори (Йоан Цимисхий, Василий II и други) дългото копие е характерен атрибут на тяхното воинско достойнство. В статията си от 1991 г. отбелязах изрично, че върхът на копието е пречупен (под тъп ъгъл) и представя оръжието като съзнателно повредено. В новата документация това не е показано, а важната особеност е оставена без коментар.

Младият конник носи още едно оръжие. То е останало незабелязано досега поради своето частично представяне и съвпадение с контура на конската шия. Става въпрос за горна половина от лък, чиято дъга се припокрива с извивката на конската шия. Това художникът е подсказал с по-дебела и по-дълбока линия. Долната ѝ част продължава и под извивката на конската шия и завършва в очертанията на щита. В горния си край дебелината и дълбоката линия извиwa наляво и в почти хоризонтално положение навлиза в очертанията на конската шия (обр. 6: 2, обр. 8: 1). Така е показан „рогът“ на рефлексен лък. Краят му е подчертан с недълбока дупка, от която се спуска права линия. Тя пресича кичурите от гривата на коня. Досега не е коментирана, но би могла да бъде възприета като тетива на лъка. От него е показана само горната половина и това е напълно обяснимо, тъй като долната би следвало да е оставала от другата страна на коня и поради това е невидима за зрителя. Големината и на това трето поред оръжие ме кара да предположа, че и то следва да се тълкува като „дар“, носен от конника, а не негово собствено. Поради това може би от неговия горен край излизат две къси чертички, които завършват при китката на ръката на конника и биха могли да показват, че лъкът е бил носен от него. Това затвърждава моя по-раншен извод, че младият ездач носи комплект от защитно и нападателно оръжие на воин-герой.

Дясната ръка на ездача е повдигната от лакътя нагоре и издига нагоре предмет с почти квадратна форма и заоблени, поне отдолу, ъгли (обр. 8: 1, обр. 9). Горната му част не е запазена, тъй като каменната повърхност там е повредена. Това подсеца отново за евентуално съзнателно увреждане на въпросния предмет. Той не е оръжие, но е важна реалия. Явно е

1

2

Обр. 11. 1. Каменният блок с рисунките и надписите след откриването си (по Овчаров 1982);
2. Детайл от надписа

Fig. 11. 1. The stone block with the carvings and inscriptions after its discovery (after Овчаров 1982);
2. Detail of the inscription

имала отношение към ролята на младия конник в церемонията, в която той е главно действащо лице. Поради това е донякъде сравним с предмета в лявата ръка на Мадарския конник, приеман от едни като чаша (Герасимов 1956, 123 – 124, обр. 8, обр. 9), а от други като ритон за пиене, но и само като извивка от поводите на коня (Станчев 1956, 183 – 184, 186, 191 – 192, обр. 1, № 5). Моята идея е, че прилича на табличка за писане (*tabula cerata*),⁹ чрез която младият ездач прокламира нещо, свързано с церемонията или признателност към свои предшественици в лицето на посветените на тях статуарни изображения.

Преди да се спра на нарисуваното зад конника, следва да обърна внимание на още нещо незабелязано досега. То остава между правата и конната фигури (обр. 1, обр. 8: 1, обр. 11: 1). Именно част от него Е. К. приема за задница на несъществуващия кон под голямата човешка фигура. Височината му показва, че е доста по-ниско от фигурите от двете му страни. Очертано е с тънки линии и би могло да е гравирано допълнително, но следва да не изключваме възможността да е от първоначалната композиция. Очертано е съвсем схематично, вероятно поради второстепенното си значение, и е трудно определимо. Склонен съм да допусна, че представлява малък идол, но само въз основа на това, че се намира в съседство с големите идо-

⁹ За тяхното използване като чернови за изготвяне на древнотюркски поменални текстове вж. Кызласов 2018, 9 – 10, рис. 4.

ли. Известно е, че статуите на номадските народи са поставяни на групи в родови светилища, където се почитат душите на покойните членове на общността (Плетнёва 1974, 73; Кубарев 1984, 83 и сл.). В този смисъл малката фигура би могла да показва изваяние на жена или дете от семеен или родов кръг, към който принадлежат и големите мъжки фигури.

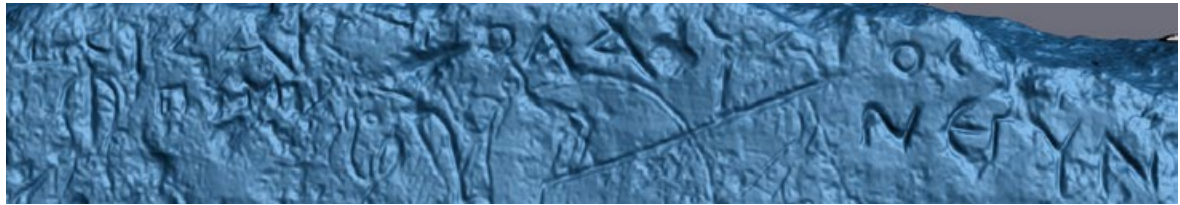
Изображенията зад конника. Предадени са схематично и с тънки линии, което поражда постоянни съмнения относно тяхната принадлежност към първоначалната композиция (Станчев 1955, 212 – 213; Овчаров 1983, 204 – 205; Георгиев 1991, 200; Рашев 2008, 228). Това, което ми дава право да ги считам за неотделима част от композицията, е разполагането им в цялата дясна половина от изобразителното поле (обр. 1, обр. 9, обр. 10, обр. 11: 1). Изглежда тяхната „третостепенна“ роля в сцената е основната причина те да са очертани сумарно и дори небрежно. Другото предположение е тези рисунки да са били заварени и това да е заставило автора да разположи сцената само в нейната лява половина. Наличието на надписи с обяснителен характер непосредствено над, под, както и между тези неособено грижливи рисунки изключва това обяснение. Ст. Станчев разпозна сред тях „две животни – кон или по-скоро куче, на което се различават само главата и гърбът, и някакво рогато животно под него, също не много ясно очертано“. В последната публикация те не са разгледани, а в преписа са отразени доста сумарно (обр. 6: 1). Според мен безспорна е схематично очертаната фигура на кон без крака и с ъловат контур на главата. Тя изглежда недовършена (без долна част от торсо и крака) и би могло да изобразява чучело на кон, а не живо животно. Представянето на такова е обичайно при поменални ритуали сред тюркските народи (Кубарев 1984, 79, рис. 16). Зад него се забелязват кръстовидно пресичащи се тънки и небрежно прокарани линии, които се вземат от някои автори, включително и на публикацията от 2022 г., за „християнски кръст“, но това е съмнително. В съседство личат малки, косо прокарани черти. При изписване на последните букви от надписа там неговият автор е навлязъл в тях и това може да се приеме за указание, че биха могли да са по-ранни.

Надписите

Повечето изследователи ги приемат за единен надпис, който В. Бешевлиев включи в корпуса на т. нар. първобългарски надписи под № 89, отбелязвайки, че са „надписи на (т.е. към – П. Г.) графити“ (Бешевлиев 1979б, 237). Изложението на П. Харалампакис (по-нататък П. Х.) за тях е професионално, но се нуждае от основен разбор с оглед на по-сигурно разпознаване на буквите и техния по-точен палеографски анализ и датировка (обр. 12: 1, 2) (Komatarova-Balinova et al. 2022, 33 – 41). Авторът ги разглежда правилно, според тяхното обособяване на пет места. Трябва да се изтъкне обаче, че тяхното обособяване се дължи на стремежа да заемат само полета, свободни от рисунки. Изключение донякъде правят малки букви от трудночетим текст, но и те са поместени в „кухината“ на конския силует, който приемам за чучело.

Първите два текста оформят ред по цялата горна дължина на блока (обр. 12: 1).¹⁰ П. Х. го възприема като непрекъснат и допуска, както и аз през 1991 г., че над него е имало още един, но такъв очевидно не е съществувал. Останалите гръцкият специалист взема за „единични думи, появяващи се в различни части на повърхността“ (Komatarova-Balinova et al. 2022, 34). За него остава труден въпрос дали те са свързани смислово и дали имат отношение към рисунките. За дребните букви признава, че не са били отразени от най-прецизните снимки при РТІ заснемането. Като цяло Харалампакис приема, че надписите са възникнали спонтанно.

¹⁰ Снимка, предоставена от Е. Коматарова-Балинова, за което ѝ благодаря.

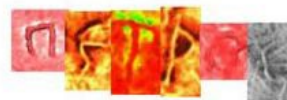
1

2022 г.

Ш Ε Ι < Δ Ι < Ε Π Θ Λ Δ Υ Α Φ Ο Σ Γ
Π Θ Μ Ι Ρ Ν Ε Δ Υ Ν Ν

2

Обр. 12. Буквите в надписите според Е. Коматарова-Балинова, П. Харалампакис и М. Райковска: 1. 3D сканирано изображение на текста от горния ред (по Komatarova-Balinova et al. 2022, fig. 12: 1); 2. Препис на надписите на П. Харалампакис и детайлно 3D сканирани изображения на повечето от буквите (по Komatarova-Balinova et al. 2022, fig. 14: 3, 4)

Fig. 12. The letters in the inscriptions according to E. Komatarova-Balinova, P. Charalampakis and M. Raykovska: 1. 3D laser scanning of the text from the top line (after Komatarova-Balinova et al. 2022, fig. 12: 1); 2. Copy of the inscriptions by P. Charalampakis and detailed 3D laser scanning of most of the letters (after Komatarova-Balinova et al. 2022, fig. 14: 3, 4)

Той допуска, че са оставени от различни автори и поради това не съставят единен надпис. В текста от горния ред той чете следното: [...]ΔΕΚΑΚΕΠΟΛΑ[.Τ или Υ]Α[Φ или Ι]Ο[С или Ι]С[...], в превод: [...] десет (?) и много [...]. Този прочит се отличава напълно от четенията на Ст. Станчев, В. Бешевлиев, Д. Овчаров, П. Георгиев, както и на Ст. Михайлов. Важното за него е, че не предлага смислен текст. В резултат на това графитите върху каменния блок на практика престават да са източник за информация. Независимо от това П. Х. прави детайлен оглед на всяка от шестнадесетте видими там букви, чието начертание проверява в РТИ и 3D лазерното им заснемане (Komatarova-Balinova et al. 2022, 35 sqq., fig. 14: 4) (обр. 12: 2).

За първата от тях приема, че е „делта“, но с начертание по-скоро на обърнато надолу „пи“. За пример на подобна буква сочи графит от църква № 2 в м. Аврадака край Преслав, датиран

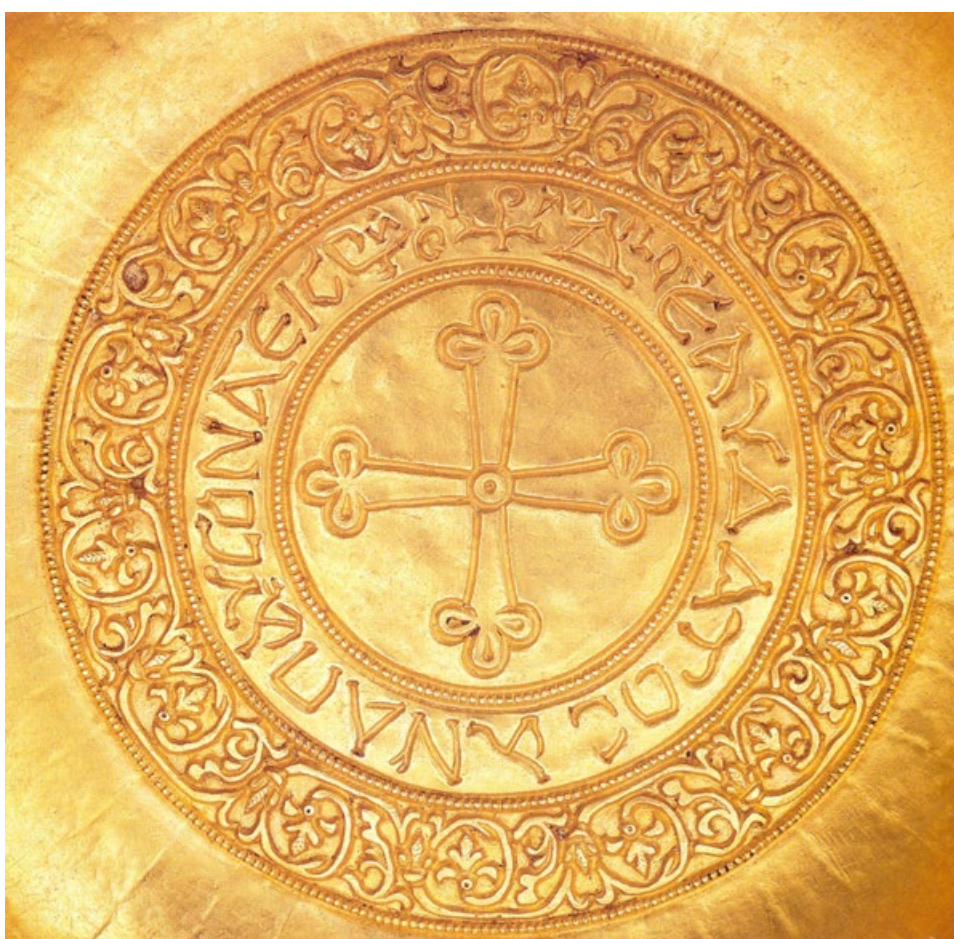
най-рано в Х в. В търсене на по-точни аналогии авторът стига и до т. нар. руноподобни надписи от България, но не открива надежден образ за „особената“ буква там. Внимателният оглед на цифровизирани фотографии на Н. Карагюзян от 90-те години на XX в. предлага допълнителни данни към важните наблюдения на П. Х. (обр. 8: 2). На тях се вижда, че над прекомерно дългата хоризонтална линия „стъпват“ три вертикални хасти. Крайните от тях са свързани със средната посредством плитки извити линии, останали неотбелязани в досегашните преписи. Оформеният по такъв начин инициал е съставен от две букви N („ню“), свързани в единен монограм. Така изглежда той и върху снимката в публикацията на Д. Овчаров (обр. 11: 2), а отчасти и в цифровите фотографии на К. Георгиев от 2017 г. (обр. 1, обр. 9). В изготвената от М. Райковска документация от него се вижда само дясната му част (обр. 12: 1). Причината за това не е само в сегашното състояние на паметника, тъй като представените в публикацията от 2022 г. заснемания не отразяват и други особености на буквите. „Ню“ с S-овидна средна черта се вижда и на още поне две места в надписите и на него ще се спра и по-долу.

Очакваната тук и от П. Х. „делта“ личи на фотографиите като много малък правоъгълен триъгълник, прикачен отдясно към долния край на инициала NN. П. Х. е склонен да приеме тук съществуването на голяма „делта“, но с изправени като „П“ странични хасти и прекалено дълга хоризонтална. „Делта“ с дълга долна черта се среща и в някои първобългарски надписи като № 7b и донякъде № 12, както и в № 54 (Бешевлиев 1979б, обр. 59, обр. 64, обр. 136). „Делта“ с форма на малък правоъгълен триъгълник фигурира на първия ред от първобългарския надпис № 13 (Георгиев 2012, 467 и сл., обр. 3, обр. 4) (обр. 13: 3). Това е важно палеографско указание, което, както ще се убедим по-долу, доближава разглежданите надписи с първобългарските и по-специално с тези, които са издадени от името на хан Маламир, а също и с името Персианос, т.е. от 30-те и 40-те години на IX в. (вж. например и надписа върху златния пръстен от Плиска (обр. 13: 1). По необичаен начин е представена „делта“ в началото на т. нар. квазигръцки надпис върху дъната на съдове № 9 и 10 от съкровището от НСМ (Георгиев 2021, 210 – 211, обр. 3) (обр. 13: 2). Там пред нея е оформена „кръстограма“, допълнена с малки „руноподобни“ букви. Пред текста на издадения от името на хан Маламир първобългарски надпис № 13 също е врязан самостоятелен знак, определян поради своята големина и позиция като прабългарска „тамга“ (Gerasimov 1978, 237). Той прилича на главно кирилско „И“, но предвид датировката му в първата половина на IX в. следва да бъде възприеман за графичен вариант на „ню“. Такова „И“ е използвано в криптирани текстове върху съдове № 9, 10 и 23 от НСМ (Георгиев 2021, 211 и сл., обр. 4b, обр. 7) (обр. 13: 4). Там то е наистина с фонетичната стойност на N, както впрочем е изписана буквата в съдове № 8, 17 и 22. В подкрепа на ролята му на графичен вариант на „ню“ свидетелства и това, че средната му черта е извита както в разглеждания надпис-графит, така и в други първобългарски надписи (Бешевлиев 1979б, обр. 37, № 1: III, обр. 45, обр. 46, № 3a, b, обр. 138, № 55, обр. 159, № 66), а изглежда и в считания доскоро за загубен надпис от Василика (№ 14bis) (Feissel, Sève 1979, Nr. 8, 288 – 289, fig. 25), който В. Бешевлиев свързва също с личността на хан Маламир (Бешевлиев 1992, 148 – 151).

Особено внимание в надпис № 89 заслужават сдвоените в единно съчетание инициали NN. То, както и техният графичен вариант И в надпис № 13 на хан Маламир, изглежда са имали роля на *invocatio symbolica*, тъй като заемат мястото на обичайния и за други първобългарски надписи християнски символ – кръст в различни начертания (Георгиев 2012, 469 и сл., обр. 4). В някои надписи тази роля изпълняват графеми, които имат вид (донякъде или изцяло) на гръцки букви, но всъщност са квазигръцки (Георгиев 2012, 470 – 471). Пред над-

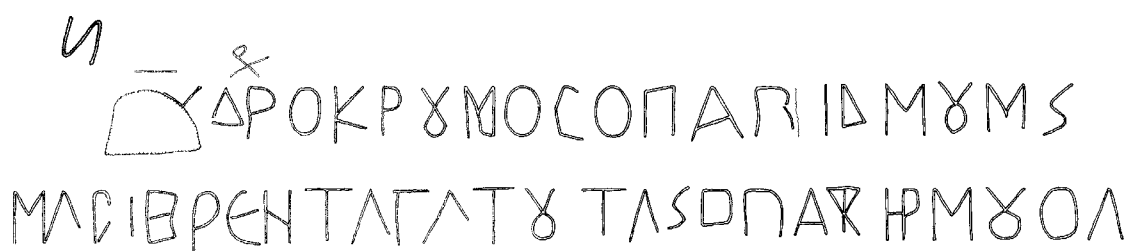

1

† ΑΝΑΓΕΙΝΑΙ ΤΟΝ ΚΥΡΙΑΚΟΝ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΚΟΝΤΕΙΣ

2

и

3

4

5

6

Обр. 13. Надписи от първата половина на IX в.: 1. Златен пръстен от Плиска (Снимка: К. Георгиев, 2012 г.); 2. Квазигръцки надпис върху дъната на съдове № 9 и 10 от съкровището от НСМ (снимка по Gschwantler 2002, 28; факсимиле по Fehér 1950, 36); 3. Препис на първите два реда от първобългарския надпис № 13 на хан Маламир (по Георгиев 2012); 4. Криптиран текст от съд № 9 от НСМ (по Георгиев 2021, обр. 9b); 5. Съчетание на знаците Y и N върху съд № 2 от НСМ (по Георгиев 2021, обр. 16c); 6. Монограмно съчетание NN пред началото на текста от плоча „Б“ от първобългарския надпис от Филипи (по Бешевлиев 1979б, обр. 77)

Fig. 13. Inscriptions from the first half of the 9th c.: 1. A golden ring from Pliska (Photo: K. Georgiev, 2012); 2. Quasi-Greek inscription on the bottom of vessels Nos. 9 and 10 of the Nagyszentmiklós treasure (Photo: after Gschwantler 2002, 28; Facsimile: after Fehér 1950, 36); 3. Copy of the first two lines of the Proto-Bulgarian inscription No. 13 of Khan Malamir (after Georgiev 2012); 4. Encrypted text from vessel No. 9 from Nagyszentmiklós (after Georgiev 2021, obr. 9b); 5. Combination of the signs Y and N on vessel No. 2 from Nagyszentmiklós (after Georgiev 2021, obr. 16c); 6. Monogram combination NN before the beginning of the text from plate "B" from the Proto-Bulgarian inscription near Philippi (after Бешевлиев 1979б, obr. 77)

пис № 48 например е врязана буква, която прилича на гръцката „лямбда“, но Бешевлиев я приема за обърнат У, който е заменил обичайната кръстовидна инвокация (Бешевлиев 1979б, 180). Ако съдим от дешифрираните т. нар. руноподобни надписи от Мурфатлар обаче, графемата във вид на „лямбда“ се използва, за да се криптират именно семитската „нун“ и гръцката „ню“. В надпис № 20 от там разчетох словосъчетанието „Noun Eôn“ (Georgiev 2004, 430 – 431, fig. 4). За неговите автори буквата е била произнасяна така, както вчитаните за първични и божествени по произход семитски азбуки. Нейното име става название на божествена сила, както това е засвидетелствано в представите на някои школи на източния гностицизъм още през Античността (Георгиев 2021, 224 – 225 и 233 и сл., обр. 16, обр. 18b). В някои първобългарски надписи определени гръцки графеми са изписвани по особен начин или без видима причина под титул (в № 59 например) (Георгиев 2007, 135 и сл.). В. Бешевлиев отбелязва, че буквата „ню“ е предшествана от „издълбани три точки една над друга без видимо значение“ в инвентарния надпис под № 48 (Бешевлиев 1979, 180). В случаите, когато големи букви се явяват като самостоятелни знаци пред текстовете на първобългарски надписи, те са в качество на инвокации и биха могли да са своеобразни „кръстограми“, каквито има в т. нар. възпоменателни надписи, но също и вчитаните за тюркоезични списъци на въоръжение (Бешевлиев 1979б, № 50, 57, 59, 60, 62).

В Маламировия надпис № 13 голямоформатният вариант на „ню“ е врязан пред и малко над началото с титула на хан Крум – „арх(онт)“, така че съкращението ΘΥ би могло да е валидно за съкратено изписване на теонима *Noun* (обр. 13: 3). Подобен изглежда е случаят с възпроизведените пред втората (?) част (върху плоча „Б“) от надписа с името на Персианос от Филипи (№ 14d) (Бешевлиев 1992, 145, обр. 77) (обр. 13: 6). Буквите NN там са в началото на текста върху плочата и при тях личат неясни начертания. С неочаквано от езикова гледна точка NN завършва и името на града Тесалоники в надпис Ic от Мадарската скала (Георгиев 2013, 30). В надпис от времето на хан Маламир (№ 69) отново пред и малко над началото на текста стои голямоформатен знак във вид на Φ (или пресечена вертикално „омега“?), който се тълкува и като тамга във вид на лък със стрела (Gerasimov 1978, 236 – 237, Abb. 1). Отделни знаци придружават понякога и изображения на воители върху строителни и други материали от центрове на Първото българско царство. Тези примери поставят въпроса за тяхната семантика като буквени символи с характер на теоними – инвокации, в които Божието име е криптирано. Те изглежда са използвани преди всичко като призив за Божие покровителство. Наред с това обаче не трябва да изключваме и тяхната роля на предпочитани лични или родови знаци – тамги. Те могат да обозначават и личността на молителя, постигната чрез подбор и усложняване на начертанията им. В този смисъл те биха могли да изпълняват роля на хералдични знаци, включително и за владетели, от чието име са издавани съответните писмени или други паметници (Георгиев 2012, 472). Регистрираната в няколко първобългарски надписа (№ 13, 14d и 89) инвокация във вид на монограмно изписан в няколко варианта NN насочва към извод, че той би могъл да е не само знак-теоним, а и личен или династичен символ, използван по времето на хан Маламир Персианос (831 – 845).¹¹

Заседно с това са налице и свидетелства, които сочат употребата на този теоним и в по-широки хронологически граници, включващи и X в. Монограмното съчетание, изписано по аналогичен начин (сдвоено в лигатура „ню“ с извивка при наклонените черти) върху блокче от градежа на манастира при Равна, Провадийско (X в.) (непубликуван материал

¹¹ За възприемането на името Персианос като прозвище на Маламир, а не като име на негов наследник, съм посветил доклад, прочетен на конференция в Плиска през м. май 2023 г.

Обр. 14. Камък с рисунка на конници от манастира при с. Равна, община Провадия, X в. (непубликувани разкопки на К. Попконстантинов и П. Георгиев)

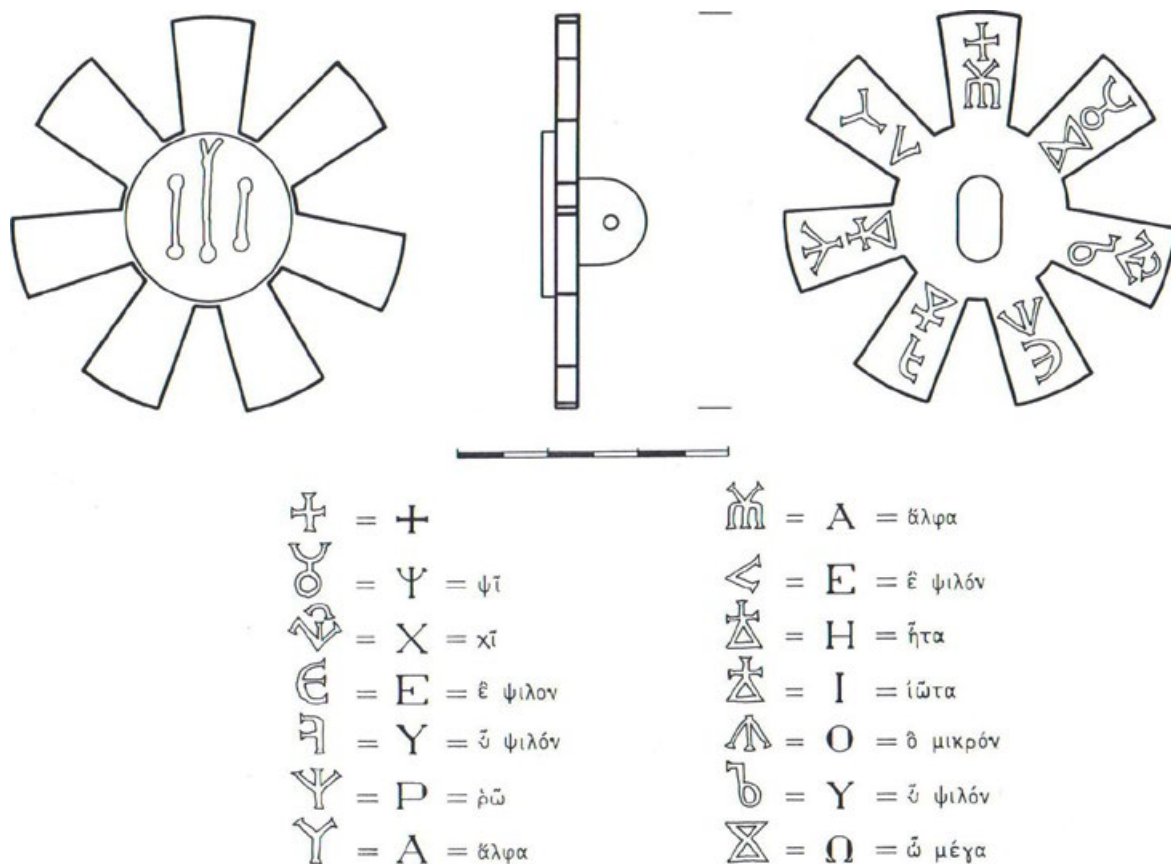
Fig. 14. Stone with a carving of horsemen from the monastery near the village of Ravna, Provadia municipality, 10th c. (unpublished excavations by K. Popkonstantinov and P. Georgiev)

на К. Попконстантинов), доказва това например (обр. 14). Там той се намира зад фигурата на конник с броня и дълго копие в ръце, чиято глава е показана малка и с островърх шлем Прилича много на конника от разглежданата тук сцена. Съчетанието NN от Равна изглежда също е теоним, който съвременният му криптиран текст № 20 от Мурфатлар представя изрично под името *Noun Eôn*.

В надпис № 89 от Плиска след „делта“ се вижда безспорен „епсilon“. Със своето дълговидно очертание той се доближава до същата буква в съчетанието ПЕТРОС и по-малко до тази в НЕГΥΝ, в чийто долен край виждаме ясно очертана S-овидна извивка, точно като в криптографски текстове като например № 20 и 23 в Мурфатлар, където имат същата фонетична стойност (Georgiev 2004, fig. 4). Такова значение има тя и в седмолъчевата розетка-печат от Плиска (Georgiev 1995, fig. 1) (обр. 15). Дълговиден „епсilon“ се изписва и в много от първобългарските надписи, като за най-близък до разглеждания бих посочил този на ред 2 в Маламировия надпис № 13 (Бешевлиев 1979б, обр. 65; Георгиев 2012, 467 и сл., обр. 3, обр. 4) (обр. 13: 3). П. Х. обаче с право обръща внимание на изтеглената в рамките на горната му половина средна черта. При такова изписване буквата получава вид, който се доближава до заобления силует на „дигама“ като застъпник на семитската *wāw* в криптираните текстове върху съдове № 9, 10, 17 и 22 (съчетание „G“) от НСМ (обр. 4: 1, обр. 13: 4). Там то изразява понятието *hypsistos* (Всевишен) и се отнася пряко, както и в розетката-печат от Плиска, до гностическата представа за Иисус Христос (Георгиев 2021, 218 – 219, обр. 4б, обр. 7).

В светлината на казаното дотук за надпис № 89 следва да се изтъкне, че разчетеното още от проф. В. Бешевлиев показателно местоимение δέ остава валидно, макар и да не е част от предполагаемата от него дума [ἐνθά]δε. Наличието на съкращението N(ou)N като монограм-инвокация пред тях поставя въпроса дали те я използват за лигатурна връзка при изписване на указателната новозаветна форма ἰδέ, както приех още през 1991 г., или това обвързване с нея очертава възможност за буквален прочит? Въпрос, по който следва да се произнесат преди всичко епиграфи-елинисти.

Третата видима буква над рисунките е „капа“, която се състои от две части: вертикална хаста плюс отдалечена и предадена чрез две сключващи много остър ъгъл хаста (<). П. Х.

Обр. 15. Бронзова розета-печат от Плиска с т. нар. Седмопечатие на Иисус Христос (по Georgiev 2004, fig. 1)

Fig. 15. Bronze rosette-seal from Pliska with the so-called Seven seals of Jesus Christ (after Georgiev 2004, fig. 1)

дава примери за това начертание, които датират отново предимно от X в. Изписването на „капа“ посредством „йота“ плюс „наклонена наляво „гама“ е характерно преди това за първобългарските надписи и най-вече за тези с триумфално значение (Бешевлиев 1979б, 39, обр. 21 (вж. К-2), № 20, 22, 25, 26 и особено № 28, 39, 35 и 40). За тях има сериозни основания да се приеме, че произлизат от Големия езически храм в Плиска (Георгиев 2018, 35 – 36 и сл.). Бешевлиев описва така тази форма на буквата в първобългарските летописни надписи: „Буквата К е с особено дълги и с раздалечени едно от друго рамена“ (Бешевлиев 1979, 39). Особеното в нашия случай е, че разстоянието между тях е твърде голямо. Още по-необичаен е острият ъгъл, който сключват двете хасти вдясно. За мен тези две особености са много показателни. Те са резултат от стремежа на пишещия да придаде на „капа“ начертание (вероятно неслучайно с отбелязаните от П. Х. „серифи“), което да е комбинация от два отделни криптографски символа, използвани в земите по Среден и Долен Дунав през IX и X в. (Георгиев 2007, 125 – 140, Табл. XIII, Табл. XIV). Графемите I и < там се използват, за да криптират съответно буквите „алфа“ и „епсилон“ (Георгиев 2021, обр. 7, обр. 17; Georgiev 1995, 549 – 553). Употребени в нашия надпис под формата на единна „капа“, те са били натоварени от нейния автор с мистична стойност, която може да се дешифрира отново посредством розетката-печат от Плиска (обр. 15). Буквите „алфа“ и „епсилон“ в представеното на нея Седмопечатие на Иисус Христос са символи, изразяващи две от качествата на Божия син:

уникалност и вечност (Georgiev 1995, 550 – 551). Тези и други наблюдения сочат, че авторът на разглежданите гръкоезични, оформени понякога с квазигръцки букви текстове, е бил познавач не само на гръцкото писмо и език, но и на практикуваната в Първото българско царство криптография.

Четвъртата буква от реда е безспорна „алфа“, но петата, в която всички виждат Ν, Π. Χ. приема за втора „капа“ поради липса на дясна хаста и наличие на наклонена наляво „гама“ (Komatarova-Balinova et al. 2022, 36, fig. 14: 3, 4) (обр. 12: 1, 2). Новата документация не подкрепя напълно тези констатации, а на старите фотографии и особено на тази, която публикуват Д. Овчаров (Овчаров 1982, обр. 24) и П. Георгиев (Георгиев 1991, обр. 3), се вижда, че вдясно от лявата хаста има и успоредна на нея, но изтеглена нагоре, където е повредена (обр. 8: 2, обр. 9, обр. 11: 2). Отдолу тя има точковиден апекс (сериф). През 1991 г. я приех за остатък от буква от горен ред на надписа. Такъв обаче не е имало, така че остава да е част от въпросната буква. Причината за скъсяването на долната ѝ част е стремежът на пишещия да се съобрази с рисунка, за която допуснах, че е „рог“ пред главата на коня. Двете нееднакво високи вертикални хаста са били свързани с тънка наклонена и извита линия, както при инвокативния монограм. Така че четвъртата буква е „ню“, а не „капа“. Извивката на нейната средна чертица се е съобщила с „топчестия“ горен край на изобразения с линия „рог“ (обр. 11: 1, 2). В гръкоезични епиграфски паметници изписването на „ню“ с извита средна черта се среща още в надписи от VI в. (Asdracha 2002, 477 – 478, Nr. 219), но и от XIII – XV в. (Asdracha 2002, 231, Nr. 9; Beševliev 1964, Nr. 163, Abb. 182). Примери за подобно изписване на тази гръцка буква може да се проследят и в Античността. Към този детайл авторът на нашия надпис е прибегнал изглежда не само като познавач на гръцкото писмо, а и поради свои схващания за мистичната стойност на тази буква в Дунавския тайнопис (Georgiev 2004, 425 – 436; Георгиев 2021, обр. 7).

Шестата буква от реда остава над главата на коня и Π. Χ. вижда там „епсилон“. Изследователите приемаха досега, че на това място няма буква. През 1991 г. аз заключих, че там надписът е прекъсвал. Съпоставката на заснемането на М. Райковска с цифрово трансформирани черно-бели фотографии позволява да се долови малка вдлъбнатина с окръглени контури (обр. 8: 1, обр. 11: 1), което не изключва възможността там да е бил плитко изписан „омикрон“ или „епсилон“. На фотографиите от 2017 г. не се забелязват каквито и да е следи от буква и повърхността на камъка там изглежда естествено загладена (обр. 9). Поради това съм раздвоен и склонен да допусна две възможности. Първо, че надписът наистина е прекъсвал и второ, че там е била врязан, може би допълнително, „омикрон“ или „епсилон“. Това ме заставя да мисля, че евентуалната буква (допълнително нанесена?) може да е определителен член пред ПОЛА, която В. Бешевлиев, а и Π. Χ. попълват като $\rho\lambda < \lambda > \alpha$. В случай пък, че ново, още по-точно заснемане докаже съществуването на „епсилон“, трябва да го приемем за окончание към предходната дума ΚΑΝ, т. е. $\kappa\alpha\nu\epsilon$.

На 11-а позиция Π. Χ. отчита с право повреда в повърхността и предвид малката ѝ площ не вижда възможност в нейните очертания да е имало „делта“, както считат всички преди него. Мястото е достатъчно за „делта“, а отсъствието на буква там изисква обяснение за необичайния за *scriptio continuata* интервал. При неколнократно увеличение на цифровите фотографии, а и при снимките на Н. Карагюзян в краищата на олющването на повърхността се забелязват следи от начертание, които изглежда са от по-дълбоко врязани ъгли на „делта“ (обр. 9, обр. 11: 1). Всичко това по-скоро подкрепя, отколкото отхвърля нейното наличие там и само можем да съжаляваме, че Π. Χ. не е приложил 3D сканиране на мястото, което е заемала.

Следващата буква е „ипсилон“, както приема и П. Х., но допуска възможност тя да е и „тау“. Според мен няма основание за колебание, ако се признае, че буквата е била съзнателно модифициран „ипсилон“, така че той да се откроява в реда с дългия си стълбец и с несиметрично „чашковидна“ вилка. Нейната дясна част е по-изправена. На по-старите снимки се забелязва, че непосредствено отдясно е прикачено малоформатно Ν (обр. 8: 1, обр. 11: 1, обр. 12: 1). Диграма, съчетана по сходен начин, има в квазигръцкия надпис върху дъната на съдове № 9 и 10 от съкровището от НСМ, но там „ипсилонът“ е прикачен към „ню“ (Георгиев 2021, 209, обр. 3) (обр. 13: 2). В Дунавската криптография двете букви – „ипсилон“ и „нун-ню“ са схващани още като символи на *Теос Хюписистос* (Всевишен бог) и *Нун Еон* (вж. Георгиев 2021, 220 и сл., обр. 7), така че комбинацията между тях и в този случай може да се приеме за съзнателно търсена от автора, който изглежда е искал да постигне начертание за фонема със звуков гласеж *ii̯*. Оформяне на вилоката на „ипсилон“ като „ню“ от автора на надписите върху каменния блок от Плиска личи и в начина на изписване на „ипсилонa“ в съчетанието... ΝΕΓΥΝ... Там той е добавил къса чертица под левия връх на неговата вилка и тя е добила вид на „ню“, което е пренебрегнато в палеографския анализ от 2022 г. (обр. 10). Така ипсилонът е придобил начертание като криптографския символ върху дъното на кана № 2 от НСМ (Георгиев 2021, 223 – 224, обр. 16с) (обр. 13: 5). Най-сетне в подкрепа на прочита на ипсилонa на 12-о място като диграма за *In/Un* е това, че така се разрешава и необясненият досега „пропуск“ на буквата Ν в четения на надписа през XX в. Макар и малоформатна и в лигатура, тя заема своето етимологично място там.

Проблемна за П. Х. е и 14-ата буква. За нея той се колебае, допускайки да е „Ф“ или „йота“ (обр. 12). От нея личи долният край на вертикална хаста, а в десния край на липсващата хоризонтална черта има късо вертикално „клинче“. Така че не може да има съмнение, че буквата е „тау“, изписано приблизително, както и в ΠΕΤΡΟΣ.

В такъв случай следва да се присъединя към прочита на думата *δυνατός* от В. Бешевлиев и да отхвърля прочита на думата *τάφος* („гробница“, „гроб“ в единствено число, именителен падеж) или *τάφοις* (в множествено число, дателен падеж), което П. Х. сам оценява като „възможно, но условно“.

Следователно текстът над изображенията, разположени по цялата дължина на камъка, може да се разчете така: *Ἰδέ κάν ὁ πολλὰ δυνατός ...* или: *Ἰδέ κάνε πολλὰ δυνατός...* И двата варианта са по-обосновани от четенето, предложено от П. Харалампакис.

Не бива да забравяме обаче, че текстът от горния ред има обяснителен характер и се отнася както за двете статични фигури, така и за изображението на младия конник. От тази гледна точка той със сигурност се е състоял от две части. Границата между тях се е намирала явно непосредствено след думата ΚΑΝ, където между тях, поне първоначално(?), изглежда да е имало „зев“ (*lacuna*).

Първата част *Ἰδέ κάν* изглежда смислово незавършена. Взета заедно с инвокативния символ, тя започва непосредствено от мястото, където следва да се е намирала главата на по-високата права фигура и продължава над и надясно от запазената. Естествено е тогава пояснителният текст да е имал продължение под думата ΚΑΝ. Там се намират пет букви (обр. 8: 1, обр. 9, обр. 11: 2). Проблематична от тях е само първата, която всички освен мен схващат като сигурно „пи“. П. Х. потвърждава това чрез новото заснемане. Внимателният оглед на старата, а и на новата документация показва, че първата буква е съставена от две разделени части, както „капа“ точно над нея. Отляво е къса вертикална чертица, която остава непосредствено под тази на дълбоко врязаната от горния ред, но не е нейно продължение, тъй като между тях има прекъсване и е с друг наклон (обр. 8: 1, обр. 11). Заблудата, че двете черти,

различни и по дълбочина, са свързани, се създава от шупла между тях, която не позволява да се забележи ясно, че те са били врязани поотделно (обр. 7: 1). Дясната част на спорната буква наистина прилича на „пи“, но това се дължи на нейния по-изправен стоеж в сравнение с тази при „капа“ от горния ред (обр. 8: 2, обр. 11: 2). Късата чертица под нейната „човка“ е с лек наклон надясно, така че е от съществуваща или допълнително нанесена резка. Подобна по размер и успоредна на нея се забелязва отляво в очертанията на мнимото „П“, но не е отразявана и в РТ документацията (обр. 12: 1, 2). Какво е значението на тези две чертици под Г-образната част от първата буква от втория ред, остава неясно. Със сигурност те не са от нейния първоначален образ и следва да се игнорират при нейното разпознаване като дясна половина на малка „капа“. Не е изключено те да са нанесени допълнително, при опит за преправяне на първоначалната „капа“ на „пи“ още през IX в., тъй като на първия ред от надпис № 13 на хан Маламир забелязваме обратното: изписване на стоящото на етимологичното си място „пи“ като „гама“ (с добавена на разстояние под нея чертица, досущ както и в разглежданата буква от надпис № 89) (Георгиев 2012, обр. 4) (обр. 13: 3).¹²

Не се съмнявам, че прочитът на първата буква от втория ред като „пи“ ще продължи, за да се доказва, както и досега, че е инициал от личното име Пумир. Искам да напомня обаче, че то би следвало да се свързва с поне една от двете статични фигури, за които приведох сериозни доводи, че са необичайно големи идоли. От тази гледна точка ми се струва оправдано да настоявам, че изписаното на втория ред там е по-скоро съществителното нарицателно *кумир*. Принадлежността на тази дума към езика на (пра)българите е отдавна известна, но беше засвидетелствана само по руски преписи на старобългарски книжовни паметници (Фасмер 1986, 416 и пос. автори). Разглежданият надпис е първото изрично свидетелство за нейното използване в значение за „идол“ в езика на българите от първата половина на IX в. (вж. у Бешевлиев 1992, 65 – 66; Георгиев 1991, 202, бел. 9 – 11; Georgiev 2002, 3 sqq.; Славова 2010, 210 – 214, 226 и сл. с цит. там литература). Според К. Х. Менгес тя прониква не чрез посредничеството на кавказките или скито-кимерийските езици, а директно от семитското *kumrā*, чието буквално значение е „идолопоклоннически жрец“ (Menges 1959, 177 sqq.; Стоянов 2009, 59, бел. 102). Установеното в славяноезичните литературни паметници значение на „идол, истукан“ предава точно значението на думата в езика на (пра)българите и потвърждава моята интерпретация на правите фигури в разглежданите графити. Словосъчетанието *кѣу кумир* включва специфичната владетелска титла у (пра)българите, като съставлящите го две думи са в характерния за тюркските езици словоред, при който първата дума е прилагателно, а втората – съществително име. Изразът тогава следва да се приеме за тюрко-български със значение „**канският/ханският идол**“ и то съответства напълно на спецификата на изображенията, към които се отнася по място и характер (по-обстойно у Георгиев 1991, 204, 207). Известна неяснота остава дали това съчетание е в единствено число и ако е така, за коя от двете статични фигури то се отнася. По-резонно изглежда все пак авторът да е имал предвид по-големия, частично запазен „кумир“, тъй като указателното словосъчетание започва непосредствено от мястото, което е заемала неговата глава. В такъв случай инвокативният монограм следва да се свързва преди всичко с личността, която изобразява и най-вероятно показва преклонение, граничещо със сакрализация в духа на „отческата религия“ у (пра)българите.

Буквите от думата „кумир“ са по-малки от тези на горния ред, но това се дължи на ограниченото място, в което тя е трябвало да бъде поместена. Ако наистина е била добавена,

¹² Тази палеографска особеност според мен има потенциал да установи и хронологична близост между двата първобългарски надписа.

следва да допускаме, че се отнася за запазената права фигура и евентуално да е обяснение за това, че е в единствено число. Буквите в *koumir* обаче не се отличават от тези в първобългарските надписи. За онагледяване ще посоча само диграмата *Ϝ*, която има точни съответствия в надпис № 13, както и в надписа от Василика на Халкидическия полуостров (№ 14bis) – и двата от времето на хан Маламир.

Текстът в оставащата по-голяма част от горния ред е трябвало да пояснява кой е изобразеният отдолу конник. Един от вариантите за превод на този текст гласи: (ὁ) πολλὰ δύνατος, т. е. „много силният...“, но можем да го приемаме и без определителен член. Както се вижда, авторът и тук не сочи собствено име, въпреки че се отнася за централния персонаж в сцената. В унищожената му част най-вероятно е фигурирала отново домашната владетелска титла *khan*. В този смисъл досещането (Овчаров 2002, 24), че словосъчетанието *πολλὰ δύνατος* може да е гръкоезичен еквивалент на съставката в (пра)българския титул на владетеля *kanasybigi*, има своите основания. Първата буква там е напълно унищожена, но от втората е съхранен долният край на буква. Тази буква, въпреки изправения си стълбец, изглежда да е „А“, както личи на една от фотографиите, публикувани от Д. Овчаров. Вдясно има незначителни останки от още една буква. Следва отчупен къс от повърхността на блока, където по всяка вероятност са били изписани поне още две букви. Вероятността те да са от името на самия владетел, е незначителна.

Съществува възможност края на текста над цялата рисунка да е продължавал на нов ред, тъй като в свободното от рисунки поле там са запазени други пет букви *NEΓYN*..., още по-отчетливо изрязани. Повечето от изследователите четат и тук собствено име, макар и да не сочат за кого се отнася. П. Х. скланя към това решение, но също не се ангажира с мнение с кого трябва да го свързваме. Това, което дава нов импулс за неговото осмисляне като нарицателно, е, че благодарение на новата документация П. Х. възстановява след петата буква още две букви: *-IN-*. Първата от тях е по-скоро „ипсилон“, ако съдим по следите от лявата чертица от вилка и особено от дългия вертикален стълбец на тази буква (обр. 10). След нея се долавя само вертикална хаста, която наистина би могла да е от „ню“, но това остава под въпрос. Доловеното от П. Х. тук ми позволява с още по-голяма увереност да мисля, че *NEΓYN[N?]* е дума или съчетание без запазено начало и край, а не личното име – хапакс Негин/Негюн. По-правдоподобно е те да са словосъчетание, което е пояснявало кого зрителят следва да разпознае в младия ездач, посочен изрично като „много силен (хан)“. Воден от тези съображения, през 1991 г. приех, че запазената част е гласяла *νεγυν(ος)* и е обозначавала конника като „младия потомък (внук)“ (Георгиев 1991, 204 – 205). Тази реконструкция е оправдана и от гледна точка на изображението, което има всички особености на владетел в младежка възраст, изобразен почти като конника от Мадарската скала. Съществена разлика между тях е в това, че младият ездач не е показан в сцена на леономахия. Той е изобразен с непомерни за неговия ръст оръжия от личен боен комплект, който носи към най-високата фигура с белези на идол. Той е представен на зрителя чрез инвокативен символ и безглаголен израз: „това (е) *khan koumir*, т. е. „хански идол – исполин“. В такъв случай едва ли следва да се съмняваме, че нарисуваната сцена представя възцарения се на престола в младенческа възраст *kanasubigi* Маламир, който е представен в издадения при неговото управление надпис (№ 13 по Бешевлиев) не само като наследник на своя баща хан Омуртаг (814 – 831), но и на властта и славата на хан Крум, когото определя като „свой *rapid(os)*“, т. е. бащица (обр. 13: 3).

Слабостта на тази интерпретация от днешна гледна точка е в моя опит да разчета и тълкувам въпросната дума от втори ред на надпис № 89 непременно като гръкоезично понятие за родствената връзка на младия владетел с негов покоен предшественик. Употребата

на тюрко-българската дума *koumir* в съседния обяснителен текст подсказва, че и тук следва да е било използвано понятието от езика на (пра)българите. По тази причина преди близо 20 години предприех нов опит за коментар на текста и рисунките от надписа (Georgiev 2002, 3 – 12). Тази ми работа обаче е останала непозната за изследователите от 2022 г. В нея по отношение на разчетеното на втория ред понятие *...negün...* посочих, че има голяма близост с тюркоезичната дума *jagün, jigün* и други подобни, които представляват термини за родство със значения на „племенник“, „внук“ и изобщо „млад родственик“, т. е. „потомък“ (Georgiev 2002, 5 – 6, п. 13). В Древнотюркските надписи това понятие включва отпред съставката *ini-*, а в различните диалекти тя се произнася и като *ene-*. В системата на тюркското родство тя се използва преди всичко за „младия брат“, съответно за негов потомък. В надписа от Плиска думата *...negün...* може да е включвала пред себе си поне още една буква, евентуално *i-* или *e-*, и така да е звучала като *[i]negün/[e]negün*. В текста на надписа от първи ред тя стои след израза „много силен хан“ и пояснява неговата близост с почитания като „хан-кумир“ негов покоен родственик, назован от хан Маламир изрично като негов „папид“, т. е. бащица. При това положение второто съчетание в надписа може да се реконструира приблизително така: „[Това е и] много силният хански потомък (внук/племенник)“.

С обяснителен характер, а не лично име, е и третата самостоятелно изписана дума: ПЕТРОС. Тя заема отново свободно от графити поле (обр. 10). Всички изследователи, включително и П. Х., го приемат за християнско собствено име и допускат неговото допълнително изписване (Komatarova-Balinova et al. 2022, 39 – 40). Думата *пётрос* обаче означава „камък“, „скала“, „скална пещера“ и още в първата си публикация изразих предпазливо съмнение това да е лично име, но оставих въпроса за допълнително обмисляне (Георгиев 1991, 205, бел. 16). Във втората си публикация се опитах да го осмисля като еквивалент на тюркоезичното *taş*, „камък, каменен“ (Georgiev 2002, 9 – 10). Трябва да призная, че доводите, които приведох тогава, са недостатъчни. Изготвената от М. Райковска документация ми позволява днес малка, но съществена корекция и допълнение в нейния прочит и осмисляне. При съпоставяне на 3D сканираното изображение на буквата „омикрон“ с нейния образ от стари фотографии се забелязва, че от нейната долна част излизат две къси чертици, а самата тя има „бъбрековидно“ очертание (обр. 10). Така тя напомня на двата омикрона (с незатворена отдясно форма горе и прекъсната долу) в квазигръцкия надпис върху дъната на съдове № 9 и 10 от НСМ (обр. 13: 2). С късите чертици отдолу обаче особеното „О“ в ПЕТРОС се доближава до „омега“, тъй като наподобява класическа форма на тази гръцка буква, без да се припокрива с нейния специфичен образ. Знае се, че той излиза от употреба още през Късната античност, въпреки разнообразието от начертания за широко „О“, до които се прибегва в ранновизантийски или средновековни гръцки паметници (Asdracha 2003, *passim*). Върху тухла от VI в. например е използвана „обърната омега“ (le Ω renversé) (Asdracha 2003, 504, № 239, 7), но и в този случай става въпрос за „отворен нагоре“ двоен омикрон, изписан наопаки, т. е. с краищата надолу. Класическата форма на омега не е позната и в първобългарските надписи (Бешевлиев 1979б, обр. 21). Остава да приемем тогава, че в надписа от Плиска (№ 89) особенният „омикрон“ е по-скоро криптограма на „ипсилон“.¹³ Необичаен негов криптографски символ, като в съчетание „Г“ от НСМ е употребен тъкмо на етимологичното място на буквата „ипсилон“ и от автора на Маламировия надпис № 13 в гръцка дума на втори ред (Георгиев 2012, 474, обр. 3а, обр. 4) (обр. 13: 3).

¹³ По форма буквата напомня за луновидната графема в съчетание „Г“ върху съдове № 9, 10, 17, 22 и 23 от НСМ, където то има фонетична стойност за „ипсилон“, но се явява застъпник на понятието „Всевишен“ (Георгиев 2021, 219, обр. 7, обр. 9, обр. 10 и обр. 14) (обр. 4: 2, обр. 13: 4).

Вземайки под внимание казаното, словосъчетанието в долния десен край на каменния блок от Плиска може да се прочете и като $\pi\epsilon\tau\rho\acute{\upsilon}\varsigma$. Но над буквата „Р“ там е бил нанесен грижливо с острие буквен знак (обр. 9, обр. 10), който остава досега некомендиран. В „руноподобните“ текстове от НСМ, Мурфатлар и други места на Среден и Долен Дунав той се използва за криптиране на буквата „епсилон“ (обр. 6: 2, обр. 10) (срв. и с ъгловатото начертание на знака върху блока (обр. 3: 1), както и при раздалеченото изписване на „К“ там. Ако признаем, че тя е част от гръцкия текст, следва да го прочетем и като $\pi\epsilon\tau\rho\epsilon\acute{\upsilon}\varsigma$, „като скала“. Така че буквосъчетанието още по-трудно може да се възприема за собствено име. То изглежда да е производно на глагола $\pi\epsilon\tau\rho\acute{\omega}$, може би наречието $\pi\epsilon\tau\rho\eta\delta\acute{o}\nu$ – „като скала“ или „приличащ на скала“ (Sophokles 1904, 887), но още по-вероятно като прилагателното $\pi\epsilon\tau\rho\alpha\acute{\iota}\omicron\varsigma$, $\pi\epsilon\tau\rho\acute{\eta}\epsilon\iota\varsigma$ – „скален, скалист“, но и „роден от скалите“.

В тази връзка е забележително, че особеността по значение „квази-омикрон“ в тази дума е поставен под извита отгоре дъговидно рамка, която е очертана над и под широко врязана хоризонтална линия и има в своите очертания означен по сходен начин собствен „под“ (обр. 10). Наляво хоризонтално прокараната широка линия е съобразена с очертанията на задната част от коня (обр. 6: 2). Вдясно под нея остава голям знак във вид на гръцката „лямбда“, чрез която често се криптира „нун-ню“. В духа на застъпените за нея гностически схващания може да се приеме за сакрално означение на първичния и подземен свят. До нея личи и още един голям знак (или два?), който засега не се поддава на идентификация. При това положение е естествено да приемем, че хоризонталната линия е прокарана, за да очертае повърхност на терена зад конника с младия ездач, а арковидно очертаният в нея отвор най-вероятно е на пещера. В нея именно остава особеността по начертание „омикрон“ в думата ПЕТРОС и това не изглежда да е случайно, тъй като думата $\pi\acute{\epsilon}\tau\rho\alpha$, $\pi\acute{\epsilon}\tau\rho\omicron\varsigma$ означава още и „скална пещера“.

Същественият въпрос е за какво или за кого се отнася гръкоезичното, но частично криптирано¹⁴ означение ПЕТРОС? Според близостта си до изображението на младия ездач то би трябвало да е за него и така да е своеобразно продължение на текста, който го сочи като „млад родственик“ на увековечения с идол *khan*. В контекста на изобразителната сцена той самият в качеството си на „много силен“ владетел е оставил зад своя гръб въпросната скална пещера и останалите изображения, само скицирани там, и се отправя към идолите на своите покойни предци. При това положение съм склонен да заключа, че сакрализираното чрез частично криптиране понятие „каменист“ се отнася наистина за представения като конник хан Маламир. Така авторът изглежда подсказва за възможността той да е имал за прозвище определение, което съответства на гръцкото $\pi\epsilon\tau\rho\epsilon\acute{\iota}\varsigma$. Такова не е регистрирано от никакъв източник и това би било достатъчно да бъде изключено. Ние обаче не знаем все още нищо за връзката на младия владетел с посветения, най-вероятно на негов предшественик (Крум?), скален релеф от Мадара. В този контекст би могло да се допусне, че гравираният върху блока от Плиска конник е бил за своя автор сравним с този от Мадара, особено ако предположим, че последният е имал известност като „скалния (образ)“ на героизиран български владетел (вж. за това у Рашев 2008, 212 и сл. и особено 217 и цит. там автори). Тази посока на търсене на решения се подкрепя донякъде и от факта, че разчетените обяснителни текстове на горния ред от блока представят от една страна „хански кумир“, т.е. исполински идол на много авторитетен владетел, а от друга – „живия образ“ на „много силен хан потомък“. В този смисъл разчетеното зад него определение може да се осмисли като „много силният“ – като скала ($\delta\acute{\iota}\kappa\eta\nu\ \pi\epsilon\tau\rho\acute{\omega}\nu$) (Suidae 1854, 851) – млад владетел.

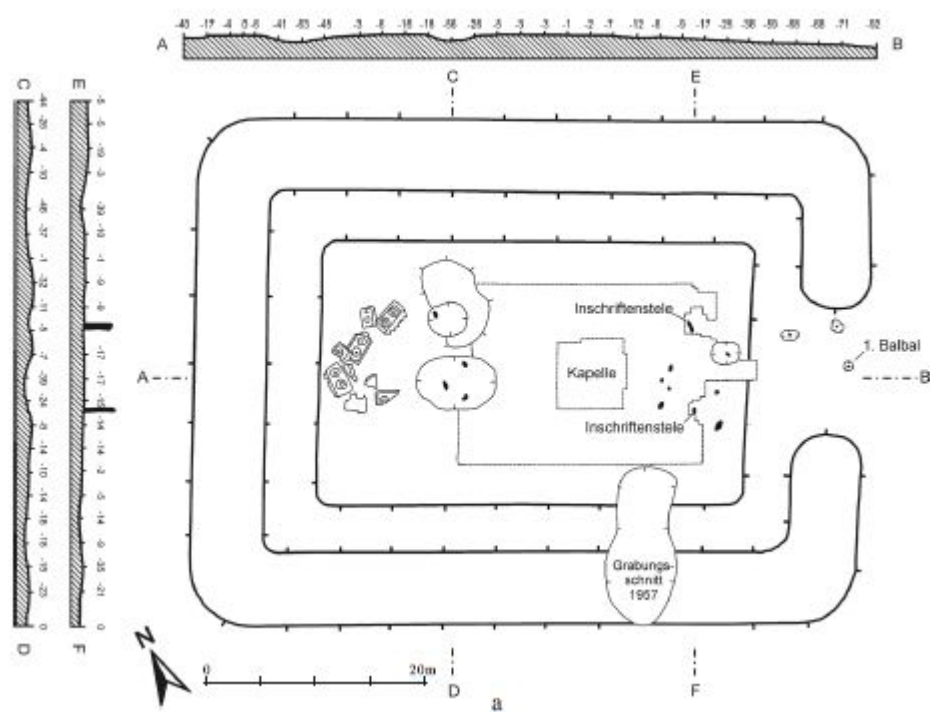
¹⁴ Над първата буква в тази дума личи може би допълнително нанесена с тънка линия малогабаритна буква Н с извита средна линия (обр. 9, обр. 10). Тя изглежда да е употребена и тук като крипто-символ.

Последното надписно поле остава напълно изолирано между разгледаните зад конника. Буквите там са малки и плитко врязани, трудно четливи (обр. 10). Те са нанесени в очертанията (кухината) на схематично показаната конска фигура, която приехме за изображение на „чучело“. Запазеното от буквите не позволява сигурни заключения, но тук следва да напомним за своя опит от 2002 г. и да посоча, че е възможно неясният текст да е опит да се изпише гръцката дума $\nu\epsilon\kappa\rho\upsilon\alpha$ (ἦ). Тя има значение на „жертвоприношение за умрелите“. Така тя в общи линии отговаря на тълкуването на частично нарисуваните конски фигури като евентуални жертвени животни (Georgiev 2002, 9 – 10; Георгиев 1991, 205, бел. 19 – 21). Изтъкувана така, тази непретенциозно изписана дума заема напълно резонно място в очертанията на незавършеното конско изображение. Така то още по-определено насочва към заключението, че задната част от сцената е била посветена на жертвоприношенията на коне в памет на предците (Фёдоров-Давыдов 1966, 191 – 192; Плетнёва 1974, 73; Кубарев 1978, 74 и сл.).

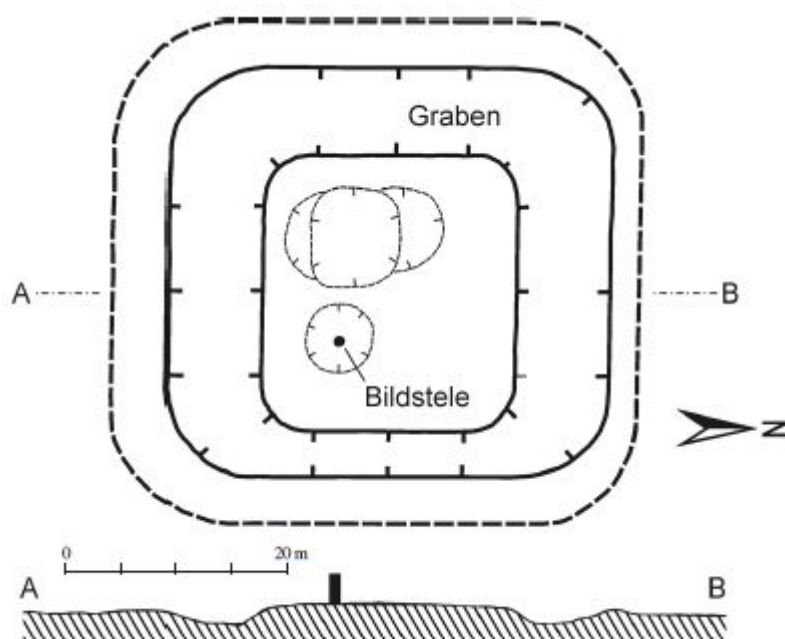
Накрая съм длъжен да изразя своето сегашно мнение по въпроса къде биха могли да са стояли ханските кумири на владетелите Крум и Омуртаг, за които узнаваме само от разгледаната наново изобразителна сцена от Плиска. През 1991 г., а и през 2018 г. изразих мнение, че най-логично е това да е бил мемориалният храм, посветен на хан Крум, който знаем под условното име Голям езически храм в ханската резиденция.¹⁵ Това поддържам и сега, основавайки се отново на факта, че изображенията на покойните тюркски владетели във вид на статуя – идол се разполагат в централноазиатски мемориални комплекси до или в самия храм (Stark 2008, 109 sqq., 277 sqq., Abb. 2, Abb. 4, Abb. 8) (обр. 16: 1 – 3). Това не противоречи на факта, че разгледаната рисунка би могла да произлиза от руините на Малкия езически храм и по-точно от стените на неговото разширение, което следва да свързваме с негова основна реконструкция именно при управлението на хан Маламир.

Нека приключа с няколко общи бележки за разгледаните текстове върху изобразителното поле на надпис № 89. Палеографски те имат своите многобройни връзки и съответствия с т. нар. първобългарски надписи, както и с т. нар. руноподобно или криптографско писмо на Долен и Среден Дунав през първата половина на IX в. В палеографско отношение те са по-скоро квазигръцки, тъй като на много места графемите в тях преиначават умишлено буквите от същинската гръцка азбука. В езиково отношение те са номинално гръцки, тъй като в тях са включени отделни гръцки думи като показателното местоимение $\iota\delta\acute{\epsilon}$ и словосъчетанието $\rho\omicron\lambda\lambda\acute{\alpha} \delta\upsilon\nu\alpha\tau\omicron\varsigma$, но също и тюрко-български понятия като домашната титла на българския владетел *khan*, *koumir*, а също и домашното понятие за близък родственик: племенник или внук – *inegünn(os)* или *enegünn(os)*. В това отношение те са особено ценни, тъй като ни дават автентични данни за езика на (пра)българите от първата половина на IX в. Текстът на надписа не употребява глаголи, може би поради това, че има указателен характер и не изразява действия. В този смисъл той включва само понятия, които обясняват отделните изображения. С това надписът се доближава до характера на криптографските текстове, от които черпи и определени идеи и графемите и така представя писмените практики в българската столица отпреди официалното приемане на християнството.

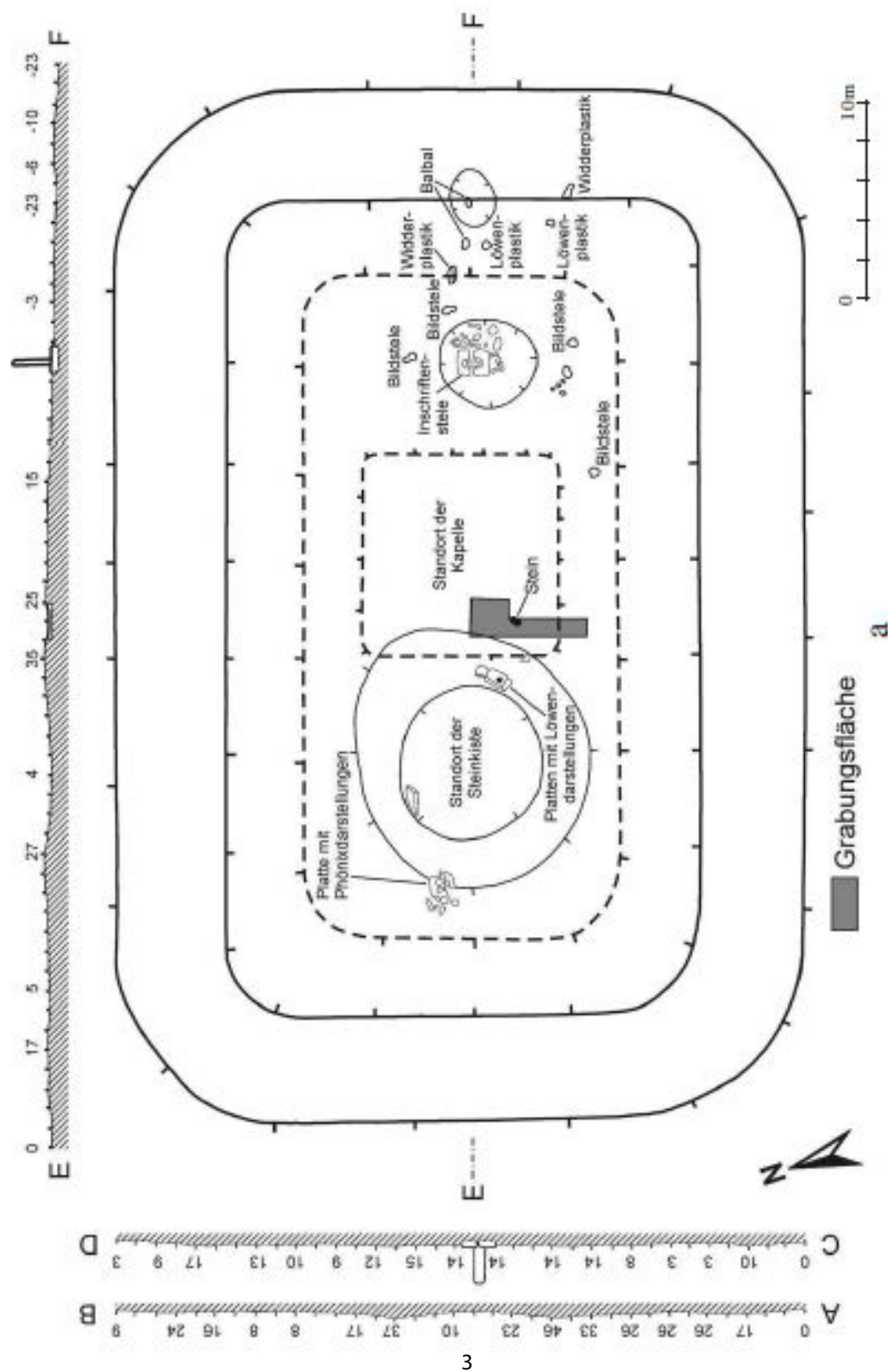
¹⁵ Авторите на статията от 2022 г. (Komatarova-Balinova et al. 2022, 26) са преиначили изказаното от мен през 2018 г. и внушават на читателя, че „ханският кумир“, за който научаваме от откритите от Ст. Станчев графити, „е трябвало да бъде поставен в ниша в най-широката (източна) стена на вътрешния правоъгълник на Голямото капище в Плиска (Георгиев 2018, 41)“. Всъщност на с. 42 в цитираната моя студия никъде не се говори за разполагане на хански кумир в ниша и изобщо във вътрешността на Големия езически храм. За да бъде точен, ще си позволя да цитирам написаното там: „Не разполагаме с изрични указания за мястото на провеждане на церемонията в памет на двамата предшественици на младия Маламир, но е твърде вероятно тя да се е състояла в резиденцията и дори при Големия храм там, тъй като централноазиатската практика е за поставяне на статуя на владетеля пред неговия заупокоен храм“.

1

2

3

Обр. 16. Тюркски мемориални комплекси от Централна Азия: 1. От Sagaan-Ovoo-1; 2. От Hiao-Honghai; 3. От Ich-Chösööt (no S. Stark 2008, Abb. 3, Abb. 4, Abb. 8)

Fig. 16. Turkic memorial complexes from Central Asia: 1. Near Cagaan-Ovoo-1; 2. Near Hiao-Honghai; 3. Near Ich-Chösööt (after Stark 2008, Abb. 3, Abb. 4, Abb. 8)

Цитирана литература/References:

- Аладжов 1991: Ж. Аладжов. Студии върху българските знаци (В търсене на закономерности). – Разкопки и проучвания, 22, 1991, 71 – 54. [Aladzhov 1991: Zh. Aladzhov. Studii varhu balgarskite znatsi (V tarsene na zakonomernosti). – Razkopki i prouchvaniya, 22, 1991, 71 – 154]
- Бешевлиев 1979а: В. Бешевлиев. Значението на първобългарския знак IYI. – Известия на Народния музей – Варна, 15 (30), 1979, 17 – 24. [Beshevliev 1979a: V. Beshevliev. Znachenieto na parvobalgarskiya znak IYI. – Izvestiya na Narodniya muzey – Varna, 15 (30), 1979, 17 – 24]
- Бешевлиев 1979б: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979. [Beshevliev 1979b: V. Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. Sofiya, 1979]
- Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981. [Beshevliev 1981: V. Beshevliev. Prabalgarski epigrafski pametnitsi. Sofiya, 1981]
- Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи (второ допълнено издание). София, 1992. [Beshevliev 1992: V. Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi (vtoro dopalнено izdanie). Sofiya, 1992]
- Георгиев 1982: П. Георгиев. Раннобългарски бани (VIII – X век). Автореферат на дисертация. София, 1982. [Georgiev 1982: P. Georgiev. Rannobalgarski bani (VIII – X vek). Avtoreferat na disertatsiya. Sofiya, 1982]
- Георгиев 1984: П. Георгиев. Строителната история на Малкия дворец в Плиска. – Във: В. Гюзелев (ред.). Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 140 – 152. [Georgiev 1984: P. Georgiev. Stroitelnata istoriya na Malkiya dvorets v Pliska. – Vav: V. Gyuzelev (red.). Sbornik v pamet na prof. Stancho Vaklinov. Sofiya, 1984, 140 – 152]
- Георгиев 1991: П. Георгиев. Прабългарската култова церемония върху рисунки-графити с надписи от Плиска (по времето на хан Маламир (831 – 836)). – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 198 – 208. [Georgiev 1991: P. Georgiev. Prabalgarskata kultova tseremoniya varhu risunki-grafiti s nadpisi ot Pliska (po vremeto na han Malamir (831 – 836)). – Problemi na prabalgarskata istoriya i kultura, 2, 1991, 198 – 208]
- Георгиев 1992: П. Георгиев. Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. – Плиска – Преслав, 5, 1992, 77 – 104. [Georgiev 1992: P. Georgiev. Vodosnabdyavane i kanalizatsiya v Dvortsoviya tsentar na Pliska. – Pliska – Preslav, 5, 1992, 77 – 104]
- Георгиев 1993: П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993. [Georgiev 1993: P. Georgiev. Martiriumat v Pliska i nachaloto na hristiyanstvoto v Bulgariya. Sofiya, 1993]
- Георгиев 2007: П. Георгиев. Криптограмата от Плиска и писмените практики в България през IX – X в. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3/2, 2007, 125 – 140. [Georgiev 2007: P. Georgiev. Kriptogramata ot Pliska i pismenite praktiki v Bulgariya prez IX – X v. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 3/2, 2007, 125 – 140]
- Георгиев 2012: П. Георгиев. Маламировият надпис (№ 13) – ново четене и коментар. – Във: Василка Герасимова-Томова. In memoriam (2012). София, 2012, 467 – 480. [Georgiev 2012: P. Georgiev. Malamiroviyat nadpis (№ 13) – novo chetene i komentar. – Vav: Vasilka Gerasimova-Tomova. In memoriam (2012). Sofiya, 2012, 467 – 480]
- Георгиев 2013: П. Георгиев. Тервеловите „чичовци“ в Солунско и Кисиниите (Към интерпретацията на Мадарския надпис I, с). – Приноси към българската археология, 7, 2013, 27 – 44. [Georgiev 2013: P. Georgiev. Tervelovite „chichovtsi“ v Solunsko i Kisiniite (Kam interpretatsiyata na Madarskiya nadpis I, c) – Prinosi kam balgarskata arheologiya, 7, 2013, 27 – 44]
- Георгиев 2018: П. Георгиев. Плиска – езическото средище на България през IX век. – Плиска – Преслав, 13, 2018, 21 – 79. [Georgiev 2018: P. Georgiev. Pliska – ezicheskoto sredishte na Bulgariya prez IX vek. – Pliska – Preslav, 13, 2018, 21 – 79]
- Георгиев 2021: П. Георгиев. Надписите от Надсентмиклош и тяхната културно-историческа характеристика. – Приноси към българската археология, 11, 2021, 205 – 244. [Georgiev 2021: P. Georgiev. Nadpisite ot Nadsentmiklosh i tyahnata kulturno-istoricheska harakteristika. – Prinosi kam balgarskata arheologiya, 11, 2021, 205 – 244]
- Герасимов 1956: Т. Герасимов. Проучване върху Мадарския скален релеф. – В: Мадарски конник. София, 1956, 115 – 166. [Gerasimov 1956: T. Gerasimov. Prouchvane varhu Madarskiya skalen relief. – V: Madarski konnik. Sofiya, 1956, 115 – 166]
- Димитров 1993: Я. Димитров. Знаци по зидовете на монументалните постройки в Плиска. – Плиска – Преслав, 6, 1993, 69 – 78. [Dimitrov 1993: Ya. Dimitrov. Znatsi po zidovete na monumentalnite postroyki v Pliska. – Pliska – Preslav, 6, 1993, 69 – 78]

- Дончева-Петкова 1980:** Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България. София, 1980. [Doncheva-Petkova 1980: L. Doncheva-Petkova. Znatsi varhu arheologicheski pametnitsi ot srednovekovna Balgariya. Sofiya, 1980]
- Дончева-Петкова 1996:** Л. Дончева-Петкова. Митологични изображения от Българското средновековие. София, 1996. [Doncheva-Petkova 1996: L. Doncheva-Petkova. Mitologichni izobrazheniya ot Balgarskoto srednovekovie. Sofiya, 1996]
- Дончева-Петкова 2015:** Л. Дончева-Петкова. Сребърен медальон от прабългарския некропол при Балчик (отново за знака IYI). – Добруджа, 30, 2015, 307 – 318. [Doncheva-Petkova 2015: L. Doncheva-Petkova. Srebren medalyon ot prabalgarskiya nekropol pri Balchik (otnovo za znaka IYI). – Dobrudzha, 30, 2015, 307 – 318]
- Евтюхова 1952:** Л. А. Евтюхова. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. (Материалы и исследования по археологии СССР, 24). Москва, 1952. [Evtyukhova 1952: L. A. Evtyukhova. Kamennyye izvayaniya Yuzhnoy Sibiri i Mongolii. (Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 24). Moskva, 1952]
- Иванов 2009:** С. Иванов. Нови рисунки графити от Плиска. – Приноси към българската археология, 5, 2009, 155 – 162. [Ivanov 2009: S. Ivanov. Novi risunki grafiti ot Pliska. – Prinosi kam balgarskata arheologiya, 5, 2009, 155 – 162]
- Илиева 2009:** Г. Илиева. Християнска рисунка в основите на Езическия храм в Плиска. – Приноси към българската археология, 5, 2009, 148 – 154. [Ilieva 2009: G. Ilieva. Hristiyanska risunka v osnovite na Ezicheskiya hram v Pliska. – Prinosi kam balgarskata arheologiya, 5, 2009, 148 – 154]
- Иерусалимская 1978:** А. А. Иерусалимская. Аланский мир на „шелковом пути“ (Мошевая Балка – историко – культурный комплекс VIII – IX веком). – В: Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Сборник статей. Ленинград, 1978, 151 – 162. [Yerusalimskaya 1978: A. A. Yerusalimskaya. Alanskiy mir na „shelkovom puti“ (Moshchevaya Balka – istoriko – kul'turnyy kompleks VIII – IX vekom). – V: Kul'tura Vostoka. Drevnost' i ranneye srednevekov'ye. Sbornik statey. Leningrad, 1978, 151 – 162]
- Колиас 2012:** Т. Г. Колиас. Византийските оръжия. Принос към византийското оръжейно изкуство (от неговото начало в края на IV в. – до латинското нашествие в 1204 г.). Велико Търново, 2012. [Kolias 2012: T. G. Kolias. Vizantiyskite orazhiya. Prinos kam vizantiyskoto orazheyno izkustvo (ot negovoto nachalo v kraia na IV v. – do latinskoto nashestvie v 1204 g.). Veliko Tarnovo, 2012]
- Кубарев 1984:** В. Д. Кубарев. Древнетюркские изваяния Алтая. Новосибирск, 1984. [Kubarev 1984: V. D. Kubarev. Drevnetyurkskiye izvayaniya Altaya. Novosibirsk, 1984]
- Кубарев 2007:** В. Д. Кубарев. Древнетюркские изваяния Алтая в контексте природного ландшафта. – В: Средневековая археология Евразийских степей, 1. (Археология Евразийских степей, 1). Казань, 2007, 43 – 49. [Kubarev 2007: V. D. Kubarev. Drevnetyurkskiye izvayaniya Altaya v kontekste prirodnogo landshafta. – V: Srednekovaya arkheologiya Yevraziyskikh stepey, 1. (Arkheologiya Yevraziyskikh stepey, 1). Kazan', 2007, 43 – 49]
- Кубарев 2011:** В. Д. Кубарев. Наскальное искусство древних тюрок Алтая и Западной Монголии. – Във: Форум „Идель – Алтай“. Материалы конференции „Идель – Алтай – истоки евразийской цивилизации“. I-ого Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей, Казань, 2009 г. Казань, 2011, 81 – 94. [Kubarev 2011: V. D. Kubarev. Naskal'noye iskusstvo drevnikh tyurok Altaya i Zapadnoy Mongolii. – Vav: Forum „Idel' – Altay“. Materialy konferentsii „Idel' – Altay – istoki yevraziyskoy tsivilizatsii“. I-ogo Mezhdunarodnogo kongressa srednekovoy arkheologii yevraziyskikh stepey, Kazan', 2009 g. Kazan', 2011, 81 – 94]
- Кубарев 2005:** Г. В. Кубарев. Культура древних тюрок Алтая. По материалам погребальных памятников. Новосибирск, 2005. [Kubarev 2005: G. V. Kubarev. Kul'tura drevnikh tyurok Altaya. Po materialam pogrebal'nykh pamyatnikov. Novosibirsk, 2005]
- Кубарев, Кубарев 2010:** В. Д. Кубарев, Г. В. Кубарев. О результатах исследования древнетюркского погребально-поминального мемориала в долине р. Хар-Яматын-гол (Монгольский Алтай). – В: Культуры Евразийских степей с I тысячелетия н. э. Вопросы межатнических контактов и межкультурного взаимодействия. Самара, 2010, 54 – 56. [Kubarev, Kubarev 2010: V. D. Kubarev, G. V. Kubarev. O rezul'tatakh issledovaniya drevnetyurkskogo pogrebal'no-pominal'nogo memoriala v doline r. Khar-Yamatyn-gol (Mongol'skiy Altay). – V: Kul'tury Yevraziyskikh stepey s I tysyacheletiya n. e. Voprosy mezhetnicheskikh kontaktov i mezhkul'turnogo vzaimodeystviya. Samara, 2010, 54 – 56]
- Купър 1993:** Дж. К. Купър. Илюстрирана енциклопедия на традиционните символи. София, 1993. [Kupar 1993: Dzh. K. Kupar. Ilyustrovana entsiklopediya na traditsionnite simvoli. Sofiya, 1993]
- Кызласов 1964:** Л. Р. Кызласов. О назначении каменных изваяний, изображающих людей. – Советская археология, 2, 1964, 27 – 39. [Kyzlasov 1964: L. R. Kyzlasov. O naznachenii kamennykh izvayaniy,

- izobrazhayushchikh lyudey. – Sovetskaya arkhеologiya, 2, 1964, 27 – 39]
- Кызласов 2018:** И. А. Кызласов. Древнейшие корни рунического письма тюркских народов (в кратком изложении). – In: Revival of Identity and Cultural Heritage: Turkic Language from Past to Future. International Forum, Paris, April 30, 2018. Paris, 2018, 5 – 12. [Kyzlasov 2018: I. L. Kyzlasov. Drevneyshiye korni runicheskogo pis'ma tyurkskikh narodov (v kratkom izlozhenii). – In: Revival of Identity and Cultural Heritage: Turkic Language from Past to Future. International Forum, Paris, April 30, 2018. Paris, 2018, 5 – 12]
- Макарова, Плетнёва 1984:** Т. Макарова, С. Плетнёва. Типология и топография знаков мастеров на стенах Внутреннего города Плиски. – Във: В. Гюзелев (ред.). Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 212 – 223. [Makarova, Pletnyova 1984: T. Makarova, S. Pletnyova. Tipologiya i topografiya znakov masterov na stenah Vnutrennego goroda Pliski. – Vav: V. Gyuzelev (red.). Sbornik v pamet na prof. Stancho Vaklinov. Sofiya, 1984, 212 – 223]
- Михайлов 1955:** Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (разкопки 1948 – 1951 г.). – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 49 – 181. [Mihaylov 1955: S. Mihaylov. Arheologicheski materiali ot Pliska (razkopki 1948 – 1951 g.). – Izvestiya na Arheologicheskiya institut, XX, 1955, 49 – 181]
- Овчаров 1982:** Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. София, 1982. [Ovcharov 1982: D. Ovcharov. Balgarski srednovekovni risunki-grafiti. Sofiya, 1982]
- Овчаров 1983:** Д. Овчаров. За смисъла и съдържанието на един графит от Плиска. – Преслав, 4, 1983, 204 – 210. [Ovcharov 1983: D. Ovcharov. Za smisala i sadarzhanieto na edin grafit ot Pliska. – Preslav, 4, 1983, 204 – 210]
- Овчаров 2002:** Д. Овчаров. Омортаг, кана сюбиги. София, 2002. [Ovcharov 2002: D. Ovcharov. Omortag, kana syubigi. Sofia, 2002]
- Панова 1989:** Т. Д. Панова. О назначении малкой деревянной антропоморфной скульптуры X – XI вв. – Советская археология, 2, 1989, 88 – 96. [Panova 1989: T. D. Panova. O naznachenii malkoy derevyannoy antropomorfnoy skulptury X – XI vv. – Sovetskaya arkhеologiya, 2, 1989, 88 – 96]
- Плетнёва 1974:** С. А. Плетнёва. Половецкие каменные изваяния. Свод археологических источников (Е4–2). Москва, 1974. [Pletnyova 1974: S. A. Pletnyova. Polovetskiye kamennyye izvayaniya. Svod arkhеologicheskikh istochnikov (E4–2). Moskva, 1974]
- Рашев 1995:** Р. Рашев (съст. и отг. ред.). Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска – Преслав, 7, 1995, 155 – 332. [Rashev 1995: R. Rashev (sast. i otg. red.). Materiali za kartata na srednovekovnata balgarska darzhava. – Pliska – Preslav, 7, 1995, 155 – 332]
- Рашев 1998:** Р. Рашев. За два оловни печата с рунообразни знаци. – Нумизматика и сфрагистика, 2, 1998, 98 – 104. [Rashev 1998: R. Rashev. Za dva olovni pechata s runoobrazni znatsi. – Numizmatika i sfragistika, 2, 1998, 98 – 104]
- Рашев 2008:** Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век. София, 2008. [Rashev 2008: R. Rashev. Balgarskata ezicheska kultura VII – IX vek. Sofiya, 2008]
- Самашев 1998:** З. С. Самашев. Одежда и прическа средневековых номадов Центральной Азии по данным петроглифов. – В: Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). Самара, 1998, 406 – 423. [Samashev 1998: Z. S. Samashev. Odezhda i pricheska srednevekovykh nomadov Tsentral'noy Azii po dannym petroglifov. – V: Kul'tury Yevraziyskikh stepey vtoroy poloviny I tysyacheletiya n.e. (voprosy khronologii). Samara, 1998, 406 – 423]
- Славова 2010:** Т. Славова. Владелец и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010. [Slavova 2010: T. Slavova. Vladetel i administratsiya v rannosrednovekovna Balgariya. Filologicheski aspekti. Sofiya, 2010]
- Станчев 1955:** Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 183 – 227. [Stanchev 1955: St. Stanchev. Razkopki i novootkriti materialy v Pliska prez 1948 g. – Izvestiya na Arheologicheskiya institut, XX, 1955, 183 – 227]
- Станчев 1956:** Ст. Станчев. Реалиите върху релефа на Мадарския конник. – В: Мадарски конник. София, 1956, 181 – 233. [Stanchev 1956: St. Stanchev. Realiite varhu relefa na Madarskiya konnik. – V: Madarski konnik. Sofiya, 1956, 181 – 233]
- Стоянов 2009:** В. Стоянов. Куманология. Историографски ескизи, 2. София, 2009. [Stoyanov 2009: V. Stoyanov. Kumanologiya. Istoriografski eskizi, 2. Sofiya, 2009]
- Фасмер 1986:** М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, II. Москва, 1986. [Fasmer 1986: M. Fasmer. Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka, II. Moskva, 1986]
- Фёдоров-Давыдов 1966:** Г. А. Фёдоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966. [Fyodorov-Davydov 1966: G. A. Fyodorov-Davydov. Kochevniki Vostochnoy Yevropy

- pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov. Moskva, 1966]
- Фёдоров-Давыдов 1976:** Г. А. Фёдоров-Давыдов. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов евразийских степей и золотоордынских городов. Москва, 1976. [Fyodorov-Davydov 1976: G. A. Fyodorov-Davydov. Iskusstvo kochevnikov i Zolotoy Ord. Ocherki kul'tury i iskusstva narodov yevraziyskikh stepей i zolotoordynskikh gorodov. Moskva, 1976]
- Хрисимов, Петров 2012:** Н. Хрисимов, М. Петров. Данни за мъжкото облекло от периода на Първото българско царство. – Дриновский сборник, 5, 2012, 94 – 111. [Hrisimov, Petrov 2012 : N. Hrisimov, M. Petrov. Danni za mazhkoto obleklo ot perioda na Parvoto balgarsko tsarstvo. – Drynovskiy sbornik, 5, 2012, 94 – 111]
- Шкорпил 1905a:** К. Шкорпил. Постройки в Абобском укреплении. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905, 68 – 152. [Shkorpil 1905a: K. Shkorpil. Postroyki v Abobskom ukreplenii. – Izvestiya Russkago arheologicheskago instituta v Konstantinopole, X, 1905, 68 – 152]
- Шкорпил 1905b:** К. Шкорпил. Знаки на строительном материале. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905, 250 – 264. [Shkorpil 1905b: K. Shkorpil. Znaki na stroitel'nom materiale. – Izvestiya Russkago arheologicheskago instituta v Konstantinopole, X, 1905, 250 – 264]
- Asdracha 2003:** C. Asdracha. Inscriptions protobyzantines et byzantines de la Thrace orientale et de l'Île de Imbros (IIIe – VIIe siècles). Présentation et commentaire historique. Athènes, 2003.
- Beševliev 1964:** V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.
- Fehér 1950:** G. Fehér. A Nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja. – Archeologiai Értesítő, 77, 1950, 33 – 40.
- Feissel, Sève 1979:** D. Feissel, M. Sève. La Chalkidique vue par Charles Avezou. Notes de voyage et inscriptions. – Bulletin de correspondance hellénique, 103, 1979, 287 – 288.
- Georgiev 1995:** P. Georgiev. The Bronze Rozette from Pliska (on decoding the runic inscriptions in Bulgaria). – In: R. Dostálová, V. Konzal, L. Havlíková (eds.). Stefanos. Studia byzantina ac slavica Vladimíro Vavřínek ad annum sexagesimum quintum dedicata. (Byzantinoslavica, LVI-3). Praha, 1995, 547 – 555.
- Georgiev 2002:** P. Georgiev. Une contribution complémentaire à l'inscription-graffiti protobulgare de Pliska. – Bulgarian Historical Review, 1 – 2, 2002, 3 – 12.
- Georgiev 2004:** P. Georgiev. L'Écriture runiforme de Murfatlar. Une expérience de lire et de commenter. – In: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. Brăila, 2004, 425 – 436.
- Gerasimov 1978:** T. Gerasimov. Protobulgarischen Zeichen. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, 235 – 244.
- Gschwantler 2002:** K. Gschwantler. The Nagyszentmiklós Treasure. Catalogue 1 – 23. – In: T. Kovács (ed.). The Gold of the Avars. Budapest, 2002, 15 – 44.
- Karadimitrova 2017:** K. Karadimitrova. Block with a graffito-drawing. – In: M. Daskalov, S. Goryanova, M. Raycheva, G. Grozdanova (eds.). Pagan Bulgaria, Power and Society. (National archaeological museum: Catalogues, 5). Sofia, 2017, 112 – 113.
- Komatarova-Balinova et al. 2022:** E. Komatarova-Balinova, P. Charalampakis, M. Raykovska. The “Khan” and his “Koumirs” (New Details from the Documentation of a Graffito from Stancho Vaklinov's Excavations North of Pliska's Citadel. – Contributions to Bulgarian Archaeology, 12, 2022, 21 – 47.
- Menges 1959:** K. H. Menges. Schwierige slawish-orientalische Lehnberichungen. – Ural-Altaische Jahrbucher, 31, 1959, 177 – 190.
- Mihailov 1998:** S. Mihailov. Neue Deutung der Zeichnung-Graphitti mit griechischer Inschrift von Pliska. – Bulgarian Historical Review, 3 – 4, 1998, 3 – 9.
- Sophokles 1904:** A. Sophokles. Greek Lexikon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100). New York, Leipzig, 1904.
- Stark 2008:** S. Stark. Die Alttürken in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien. Wiesbaden, 2008.
- Suidae 1854:** Suidae Lexicon, ex recognitione Immanuelis Bekkeri. Berlin, 1854.

THE IMAGE WITH EXPLANATORY INSCRIPTIONS FROM PLISKA – 1948. ADDENDA ET CORRIGENDA

Pavel Georgiev

*National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences – Shumen Branch,
4 General Toshev Str., 9701 Shumen, Bulgaria; pavel_g@bgbg.bg*

SUMMARY

The reviewed article examines the results of Reflectance Transformation Imaging (RTI) and 3D Laser Scanning documentation recently carried out by E. Komatarova-Balinova, P. Charalampakis and M. Raykovska on a well-known stone block with carvings and inscriptions discovered during the 1948 excavations in Pliska. Their paper revisited earlier views on its provenance, stratigraphy, and chronology. They also questioned the block's usefulness as a source of information for historical and cultural processes in the Bulgarian capital during the first half of the 9th c.

Reviewing the data about the place of its discovery, its manufacture, as well as the presence of two “signs” with the character of letter combinations, the author of this paper confirms the conclusions of St. Stanchev (Vaklinov) from 1955 that the stone block with the graffiti originated from the palatial complex. Several indirect indications support that this was most likely the pagan temple in the Citadel, from which the stone block was removed for repeated subsequent use as early as the middle of the 9th c. This conclusion aligns with the opinions of V. Beshevliev, D. Ovcharov and others about the dating of the carvings and their Greek inscriptions.

The current review also takes into account older photographs of the monument that are compared to the RTI and 3D Laser Scanning documentation to achieve a more substantial reconstruction of the details in the carvings and inscriptions. Compared to the new documentation, they offer opportunities for a more objective consideration of the controversial issues related to the understanding of these graffiti. Regarding the images, the author maintains the opinion that they occupy the entire obverse of the stone and that, regardless of the different qualities of execution, they form a single composition dedicated to an important event – a religious ceremony held most likely at a Bulgarian ruler's residence.

On the left side of the composition, the author recognizes two human figures unequally preserved almost in full height, both facing the viewer and in a markedly static position. Features such as the position of the hands, the clothing, the low small hat, and especially the absence of legs, which could be traced on the better preserved figure, probably indicate an image comparable to the steppe idols known as “babi” (from the Turkic *baba*, forefather, or Persian *pāhlaban*, “bogatyř, hero”). While the aforementioned features appear primarily in one of the figures, some of these features are also visible in the other one, which is severely damaged and was originally about a head higher than its counterpart. Both figures are taller than the horseman riding towards them, so they are definitely larger than life-size. To the right of the large idols and below the raised leg of the rider's horse, the author also sees a small figure with a probable anthropomorphic silhouette, which he suggests may have depicted an idol in the form of a woman or child.

The Medieval carver showed his skills and paid most attention to the horseman situated at the middle of the composition. The horse is striding towards the large static figures on the left in a passant attitude like the horse on the Madara relief. He had various decorations on his head, neck, and tail as well as on the saddle and stirrups placed on him. The rider is markedly small compared to his horse, which is probably how the artist emphasizes his immaturity or adolescence. A trapezoidal applique is outlined on his chest, like that shown on the chest of the more preserved static figure. Analogies from Central Asia and the North Caucasus indicate that this detail of aristocratic clothing could be an applique of silk or another expensive textile sewn onto the chest.

The young horseman holds or carries weapons too large for his stature. Two of them—a round shield and a long spear with a broken tip—were already known. Upon careful inspection of the lines at the horse's neck, the outlines of an upper half of a reflex bow (perhaps with a broken string) were detected. It was probably carried in the case that hangs under the horseman's right hand so that its lower part remained on the horse's other side. The three weapons do not belong to the young horseman but are ceremonial gifts that he brings to the idols. In his raised right hand, the rider does not hold reins but an object whose upper half is damaged. Its size and outline resemble a wax writing tablet.

The images behind the horseman are sketchy, which is why they are often thought to have been executed later and/or by another hand. Their place in the composition, and especially their formal and semantic connection with the texts located there, refutes such conclusions' validity. The lack of detail in their execution is seemingly due instead to their "third-rate" importance in the scene, a status that is revealed by means of sketchy depiction and laconic textual expressions.

Among the images behind the young horseman, everyone recognizes an "unfinished" figure of a horse. Its features (or rather lack of) exclude the possibility that this is an image of a living animal, so the author interprets it as a "horse effigy" (usually made from the animal's head, skin, and legs), commonly used in commemorative scenes for a late warrior or ruler among many Eurasian peoples. A similar interpretation is offered for the horse "protomes" shown under and behind the horseman that are seemingly situated only on the scene's periphery. The author is convinced that this is also a fitting interpretation for the front part of a horse etched in unnatural form and proportions on the left end of the stone, which E. Komatarova-Balinova and her co-authors have unreasonably considered to be a horse ridden by the preserved static figure. Rejecting this, the author considers that the place, proportions, and style of this image indicate that it is of minor importance and appeared later in an attempt to imitate the small horse figure under the horseman.

The true essence of the images is revealed by the short texts surrounding them. V. Beshevliev accepts them as a single inscription (No. 89 in his corpus) accompanied by ordinary soldiers' scribbles. P. Charalampakis seems convinced of this, but he tends to think that these are different inscriptions applied by different authors at different times, which according to his paleographic analysis includes the 10th c. In fact, these are five short inscriptions located next to the main figures, so they fully respect their outlines. There they had the role of explanatory texts to the closest images.

The other important feature of the inscriptions concerns their language and alphabet. Until now, they have been accepted as purely Greek texts. As a result, the expressions that did not find correspondence in the Greek vocabulary were considered proper names such as Poumir, Negin/Negyn, and Petros. The script used is also unequivocally identified as the Greek alphabet. The earlier authors scholars to have written on the inscriptions (St. Vaklinov, V. Beshevliev, and D. Ovcharov, among others) considered the script the same as that of the earliest Bulgarian (Proto-Bulgarian) inscriptions from the first half of the 9th c. St. Mihailov and seemingly P. Charalampakis, however, are inclined to identify these inscriptions as purely Greek and date them to the 9th – 10th c.

Additional meaning is sought in the choice of font for some of the signs, which formally resemble letters from the Greek alphabet but are also reminiscent of letters of Semitic origin such as *nūn* (for "nu") or *wāw* (for "digamma-ypsilon"). Unusual features for the Greek alphabet are seen on "delta" and "epsilon" as well as in "nūn-nu", which in most cases is written with a curved "S-shaped" middle line. The upper part of the "ypsilon" in turn gets a "fork" shape that in one case is so pronounced that it reproduces "nu" on its ladder. Thus, the latter looks as if it is attached to a standard, just like the grapheme-sign from vessel No. 2 of the treasure from Nagyszentmiklós. Beshevliev has already noted these and other peculiarities among the "special letters" in the "Proto-Bulgarian inscriptions" but even more so in the script that Bulgarian and foreign Medieval studies have defined for more than a century as "runic" or "rune-like" and that is quite wrongly bound to the (Proto-)Bulgarians and their alleged writing.

My research defines it as a cryptographic script with Middle Eastern roots that found acceptance in the Middle and Lower Danube mostly during the 9th and 10th c. Its most notable attestations are the Kerbschrift (runiform inscriptions) on the most important vessels of the gold treasures from Nagyszentmiklós/Sánnicolau Mare, Murfatlar, Pliska, and other sites. For this reason, the "special letters" in the texts that accompany

the images on the stone block from the 1948 excavations at Pliska find their most accurate parallels among these inscriptions. In several cases, the Greek letters of the Pliska graffiti bear a resemblance to the distorted (“spoiled”) letters of the Greek inscriptions on the bottoms of vessels Nos. 9 and 10 from Nagyszémtiklós. This allows me to also define them as “quasi-Greek”, imitating certain graphemes of what was considered already in antiquity to be a truly sacred and divine Semitic script.

Paleographic and linguistic analysis also shows that the language and alphabet of the texts under consideration have specific features that do not allow their categorical acceptance as only “Greek”. The newly reconstructed forms of the indicative pronoun ἰδέ and especially of the expression ... πολλά δυνάτος in linguistic terms are Greek. The rest of the words are actually of Turkic origin. So is the domestic title of the Bulgarian ruler from the time of the khans Omurtag and Malamir, KAN as well as the labels for the young rider -ΝΕΓΥΝΥ[N]-, which should be filled in front and back. My proposal is to restore it as (*i*)*negünin*(os) or (*e*)*negünin*(os), i.e. “young relative” or “descendant” (nephew or grandson).

As regards the “personal name” ΠΕΤΡΟΣ, attention should be paid first to the specific rendering of “omicron” as an encrypted “ypsilon” and next to its placement in an arched frame on top. This frame is shown above and below the level of a conditionally drawn terrain with a wide line under and behind the horse with the young rider. This, as well as the presence of a previously uncommented “rune-like” letter for epsilon above this text, give grounds for the combination here to be read πετρεύς, probably meant as the adjective πτρήεις “rocky” or “born from the rocks”. Located immediately behind the figure of the “very strong” khan facing the young horseman, it can certainly be interpreted as his nickname and so appears to be a meaningful equivalent to the young ruler’s name. He is additionally referred to as a “junior relative” (nephew), which allows his identification as Khan Malamir. This was the underage son of Khan Omurtag and grandson, or rather nephew, of Khan Krum who was enthroned in Pliska in 831 at the latest. In the Proto-Bulgarian inscription No. 13, it was he who defined Krum as “from God archon” and bearer “of all authority” for his successors on the throne and who explicitly named him his “papid(os)” or “Father”. The image of the young ruler shows him in a ceremonial parade position bearing large and ritually destroyed weapons to their impressive and static effigies.

The inscription, which started immediately to the right of the poorly preserved figure’s head, can be understood as a reference phrase: (ἰ)δέ κάν κουμῖρ, i.e. “this (is) the Khan’s/Han’s idol”. The expression used is from the language of the (Proto-)Bulgarians and with the typical Turkic word order clearly indicates that this is a gigantic statue of a Bulgarian ruler, which we can identify primarily with that of the progenitor of the dynasty of Omurtag and Malamir, the “divine archon” Krum. In support of his reading of the word as a noun κουμῖρ (instead of a forename, Poumir), the author offers new arguments regarding the controversial spelling of its first letter.

Before the beginning of this text, the author found a special monogram, which P. Charalampakis took as a special letter that resembles “Pi turned upside down”. Careful inspection of the available photo documentation allows it to be identified as a letter complex consisting of a double (ligature) sign of NN placed on a horizontal bar. Its middle and sloping hasts are curved as in the “nūn-nu” in inscription No. 89 considered here as well as in numerous other Proto-Bulgarian inscriptions. The monogram’s importance stands out exclusively in epigraphic texts issued on behalf of Malamir or Persianos (Nos. 13 and 14 in the corpus of V. Beshevliev). Its position in front of the inscription’s text matches exactly that at the beginning of the inscription on plate “B” from Philippi. We also see it in the carving of a warrior-horseman from the 10th c. monastery at Ravna near Provadiya, which quite resembles the rider portion of the scene under consideration here. Based on my decoding of the “runic” inscription No. 20 from the rock monastery at Murfatlar in Northern Dobrudzha, the combination can be read in fullness as the theonym *N(ou)N (Eôn)*. Thus, the monogram combination before this inscription as well as before other inscriptions from the 830s and 840s in Bulgaria should be considered an invocation to a divine power in whose name the power inherited by Khan Malamir is exercised.

With this new study on graffiti, the author hopes to have been able to restore their importance for the study of art, literacy, and religious ideas in the capital Pliska during the first half of the 9th c.

Key words: Pliska, Proto-Bulgarian inscriptions, stone carvings